

Protestantse
Kerk

Uw Koninkrijk kome

Als pelgrims onderweg
met Joden en Palestijnse christenen

Bijdrage tot bezinning en heroriëntatie
en handreiking voor gesprek

Generale synode
19 april 2024
GS 24-01

INHOUD

Samenvatting	3
I INLEIDING	4
1.1. Twee benaderingswijzen	5
1.2. Doel van deze notitie en begrenzingsen	6
1.3. Opbouw van de notitie	7
II VERKENNINGEN: WAAR KOMEN WE VANDAAN?	8
2.1. In breder verband: voorgangers en andere kerken in Nederland	8
2.2. In breder verband: internationaal	10
2.3. Terminologie	12
III UW KONINKRIJK KOME...	13
3.1. Bidden om Gods rijk en heerschappij	14
3.2. Koninkrijk van God in de kerkorde	14
3.3. Als pelgrims onderweg	16
3.4. Drie bewegingen	17
IV SAMEN LEVEN EN VIEREN MET VERSCHIL	17
4.1. Eigensoortige relaties	17
4.2. Relaties met Joden en Joodse gemeenschappen	18
4.3. Lessen vanuit de hedendaagse joods-christelijke ontmoetingen	21
4.4. Oecumenische relaties met Palestijnse en andere christenen: Lichaam van Christus	22
4.5. Palestijnse en andere christenen in Israël en Palestina	23
4.6. Andere gemarginaliseerde christenen	25
4.7. Messiasbelijdende Joden	25
V LEVEN MET WONDEN	26
5.1. De wonden van Jezus	26
5.2. Verschillende narratieven	26
5.3. Het joodse verhaal van wonden	27
5.4. Het Palestijns-christelijke verhaal van wonden	30
5.5. Schreeuw om gehoord te worden, schreeuw om recht	33
5.6. Moed om wonden te (h)erkennen	34
5.7 Kijken in de eigen spiegel: wonden bij onszelf en wonden die wij toebrengen	34
VI SAMENWERKEN OM HET LEVEN TE HELEN	36
6.1. Ombuigen van onrecht naar hoop en toekomst	36

6.2. Zoeken naar wat helend en verbindend is	37
6.3. Actief en contemplatief: Gods Geest in beweging	38
6.4. Stappenplan	38

Samenvatting

Deze notitie focust op relaties en verkent deze: relaties met Joden (het Joodse volk, Joodse gemeenschappen) en relaties met christenen (hier vooral Palestijnse christenen en andere christenen in Israël en Palestina). We duiden waar deze relaties op gebaseerd zijn, met welke roepingen deze te maken hebben, welke (theologische en existentiële) vragen er vanuit deze relaties op ons afkomen. Moeilijkheden in de relaties worden benoemd, en ook wordt onder ogen gezien hoe deze verschillende relaties met elkaar kunnen botsen en schuren. Uiteindelijk gaat het om deze vragen: wat hebben deze relaties ons te zeggen, hoe vertalen we deze in concreet handelen en wat kunnen we voor elkaar betekenen?

Er zijn in deze notitie twee benaderingen te onderscheiden:

Allereerst is dat de vraag hoe de kerk zich verhoudt - theologisch en existentieel - tot het Joodse volk, tot joodse wortels van het christelijke geloof en tot het vraagstuk van antisemitisme.

Ten tweede is er de vraag hoe zich als kerk te verhouden tot de situatie in het Midden-Oosten, in zowel Israël als Palestina.

Eerst wordt in een historisch overzicht verkend waar we als kerk op voortbouwen. In vogelvlucht passeren synodestukken en kerkelijke rapporten (nationaal en internationaal) de revue. Vervolgens nemen we als uitgangspunt de bede om de komst van Gods Koninkrijk. Hoe verschillend het Koninkrijk ook geïnterpreteerd kan worden, is dit (en de verwachting en het verlangen ernaar) wat samen kan binden en wat perspectief kan geven. Als mensen, Joden, christenen en anderen, worden we uitgenodigd om als pelgrims op weg te gaan, mee in Gods beweging van vrede, liefde en recht.

Vervolgens werken we dit uit in een drieslag:

Samen leven en vieren met verschil

We geven daarmee aan dat God het eerste woord heeft. We verbinden dat met Gods zending in onze wereld (Missio Dei) en de uitnodiging om als pelgrims samen onderweg te zijn naar Gods toekomst.

Leven met wonden

We benoemen een aantal zeer pijnlijke wonden en trauma's, zowel bij Joden en Joodse gemeenschappen, als bij Palestijnse christenen. Wonden die ook hun weerslag hebben in de onderlinge verhoudingen en relaties. Wij kijken daarbij tevens in de eigen spiegel en verkennen eigen wonden en het eigen ongemak.

Samenwerken om het leven te helen

Hier zetten we concretere stappen. We zoeken naar wat helend en verbindend is en vatten dit samen in een stappenplan, dat nadere uitwerking behoeft.

I INLEIDING

In deze paragraaf maken we het doel en de begrenzings van deze notitie duidelijk. We benoemen twee benaderingswijzen, die telkens weer in de een of andere vorm naar voren springen, vroeger en nu. We geven met een korte historische schets inzicht waar we als kerk vandaan komen met het oog op de verschillende relaties en roepingen. Telkens waar 'we' in de tekst voorkomt, bedoelen we de landelijke Protestantse Kerk en namens deze kerk de generale synode.

Al jaren zoekt de Protestantse Kerk, zowel landelijk als in lokale gemeenten, haar houding te bepalen t.a.v. zowel Joden¹ als Palestijnse christenen. Beide relaties zijn belangrijk en zijn terug te voeren tot de kerkorde. Vanuit de Protestantse Kerk zijn we immers geroepen om zowel het gesprek aan te gaan met joden en joodse gemeenschappen als ook om oecumenische relaties te onderhouden met andere christenen en dus ook met Palestijnse christenen. Beide relaties zijn eigensoortig, wat nog wordt uitgelegd. In Nederland zijn er relaties met joodse gesprekspartners², en via Kerk in Actie zijn er partnerrelaties met zowel Joodse als Palestijns-christelijke organisaties en kerken in Israël en Palestina³. Daarnaast zijn de Protestantse Kerk en de ELCJHL (Evangelisch-Lutherse Kerk in Jordanië en het Heilige Land) principieel deel van één kerkelijk (ecclesiaal) lichaam: we delen één belijdenis en hebben met elkaar kansel- en avondmaal-gemeenschap.

Deze notitie bouwt voort op de synodenota van 2008: 'Het Israëlsch-Palestijns conflict in de context van de Arabische wereld van het Midden-Oosten', afgekort tot de IP-nota. Daarin staat een contextanalyse en worden theologische grondlijnen geschetst. Tevens is er een verkenning van het beleid t.a.v. zending en diaconaat. Dit alles loopt uit op een beleidskader, waarbij richting wordt gegeven aan de invulling van de kerkordelijke roeping tot onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël en aan de diaconale en oecumenische roeping.⁴ Bij de uitvoering van dit beleid werken Kerk en Israël en Kerk in Actie al vele jaren

¹ Volgens de officiële spelling gebruik je hoofdletters als verwijzing naar het Joodse volk, en kleine letters als verwijzing naar de joodse religie, het jodendom. In de praktijk is dit onderscheid lang niet altijd zo helder.

² Zoals met Centraal Joods Overleg, Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, Verbond voor Progressief Jodendom, Joods Maatschappelijk Werk, Centrum voor Informatie en Documentatie Israël en joods-christelijke overlegorganen als het OJEC, Sja'ar, Comité Joods Nederland e.a.

³ Zie noot 15 over de benaming Palestina. Op dit moment zijn dat: Sabeel, Evangelical Lutheran Church in Jordan and the Holy Land (ELCJHL), Nes Ammim, Sadaka-Reut, YWCA Palestine, Mossawa, Palestinian Bible Society, Rossing Center, DSPR, Rabbis for Human Rights, KavLaOved, Tent of Nations. En samen met het Joods Humanitair Fonds wordt Assaf ondersteund.

⁴ Enkele relevante beleidspunten: De Kerk wijst elke vorm van vervangingstheologie af en bestrijdt antisemitisme. De Kerk ziet het volkenrecht en in internationale verdragen omschreven mensenrechten als primair oriëntatiepunt voor de oplossing van het Israëlsch-Palestijnse conflict en dat religieuze argumenten t.a.v. grondgebied dienen te worden getoetst aan het internationaal recht. De Kerk spreekt haar zorg uit over de militarisering van zowel de Israëlsche als Palestijnse samenleving.

nauw samen. Kerk en Israël richt zich op de joodse wortels van het christelijke geloof en de joods-christelijke relaties, Kerk in Actie is de afdeling voor zending en diaconaat van de Protestantse Kerk. KiA richt zich naast het diaconale en missionaire werk (Bijbel, gemeenteopbouw, kerk naar buiten zijn) ook op oecumenische relaties. In de relaties met Palestijnse partners komt dit sterk terug.

Anno 2024 is er behoefte aan een nieuwe notitie, die handreikingen geeft aan zowel de landelijke kerk (publiek spreken en handelen) als aan lokale gemeenten. Hoe voer je het geloofsgesprek over thema's uit de joods-christelijke dialoog, hoe ga je om met polariserende onderwerpen?. En zeker ook: hoe kunnen we op een voor onze gemeente verantwoorde wijze projecten steunen in Israël en Palestina? Ook is er behoefte aan begripsverheldering en onderscheidingen: wat bedoelen we met verschillende aanduidingen en begrippen? Dit alles is geen eenvoudige taak, vanwege de grote complexiteit van de onderwerpen, de politieke beladenheid (ook bij theologische noties), de existentiële en gelovige betrokkenheid en de uiteenlopende overtuigingen en standpunten.

1.1. Twee benaderingswijzen

Bovendien zijn er twee routes, die wel te onderscheiden zijn, maar ook niet helemaal los van elkaar te zien zijn. We zien dat telkens terugkeren in allerlei rapporten, synodestukken en handreikingen, zowel nationaal als internationaal.⁵

- 1) Allereerst is dat de blijvende vraag hoe de kerk zich theologisch-existentieel verhoudt tot het Joodse volk, tot joodse wortels van het christelijke geloof en tot het vraagstuk van antisemitisme. Dat zijn kerkelijke, theologische en belijdende vragen. Het roept op tot voortdurende bezinning en heroriëntatie in de context van de joods-christelijke dialoog en de ontmoeting met het levende jodendom. Binnen de kerk leven er verschillende theologische overtuigingen t.a.v. de samenhang tussen land, volk en staat. Daar raakt het aan het volgende punt.
- 2) Ten tweede is er de voortdurende actuele vraag hoe zich als kerk te verhouden tot de situatie in zowel Israël als Palestina. Er valt niet te ontkomen aan de stroom van beelden en informatie en desinformatie m.b.t. deze regio. Wereldwijd roept wat er gebeurt in het Heilige Land (kerkelijke term) zeer veel emotie en polarisatie op. Als kerk worden we telkens weer geroepen tot bezinning, plaatsbepaling en heldere keuzes. Daar komt bij dat er al tientallen jaren daadwerkelijke relaties zijn met Joodse, Palestijns-christelijke en andere partners in dit gebied. Dat schept verplichtingen.

Deze vragen spelen zich af in een voortdurend veranderende context. Na 7 oktober 2023 is alles extra op scherp komen te staan. Deze dag is helaas een historische datum geworden.

⁵ Er wordt soms wel geopperd om deze verschillende benaderingen uit elkaar te houden en in aparte notities te behandelen. Daar wordt hier niet voor gekozen, juist vanwege de verstrengeling en overlappingsen. Theologie en politieke en sociale context kunnen niet goed los van elkaar gezien worden. Theologisch spreken over b.v. de landbelofte en de politieke situatie in Israël en Palestina kunnen worden onderscheiden, maar niet gescheiden.

Vanuit onze relaties met de Joodse gemeenschap in Nederland en met onze partners in Israël en Palestina hebben we kunnen horen hoe diep de terroristische aanslag van Hamas met de ontvoering en gijzeling van ca. 250 mensen en de daarop volgende verwoestende oorlog tussen Israël en Hamas diepe sporen heeft getrokken. We komen daarop nog terug in de paragraaf over 'Leven met wonden'.

Er wordt van verschillende kanten een beroep gedaan op de kerk. Van joodse zijde is er de vraag naar vertrouwen en betrouwbaarheid in de relaties. Van de kant van Palestijnse christenen is er de steeds urgentere roep om gehoord te worden, om als kerk op te staan tegen onrecht en bezetting. Messiasbelijdende joden (of joodse volgelingen van Jezus) stellen indringende vragen aan de kerk en willen erkend worden.

1.2. Doel van deze notitie en begrenzingen

In deze notitie wordt een aantal lijnen getrokken en worden keuzes gemaakt. Het is de kunst om daarbij woorden en beelden te kiezen die herkenbaar zijn en een richting wijzen. Het is tevens een roeping en opdracht om het gesprek met elkaar en met de ander aan te gaan en te proberen de ander te begrijpen. De polarisatie voorbij.

Deze notitie focust op relaties en verkent deze: relaties met Joden (het Joodse volk, Joodse gemeenschappen) en relaties met christenen (hier vooral Palestijnse christenen en andere christenen in Israël en Palestina). We geven duiding waar deze relaties op gebaseerd zijn, met welke roepingen deze te maken hebben, welke (theologische en existentiële) vragen er vanuit deze relaties op ons afkomen. Moeilijkheden in de relaties worden benoemd, en ook wordt onder ogen gezien hoe deze verschillende relaties met elkaar kunnen botsen en schuren. Overigens geldt ook: juist als de relaties goed zijn en de loyaliteiten duidelijk, kan er een veilige ruimte zijn in de relatie voor kritiek. Uiteindelijk gaat het om deze vragen: wat hebben deze relaties ons te zeggen, hoe vertalen we deze in concreet handelen en wat kunnen we voor elkaar betekenen?

Deze notitie beoogt een bezinning te geven op complexe vragen en een heroriëntatie te bieden in een theologisch (en ook politiek) gevoelige materie. Daarmee wil het een handreiking bieden voor verder gesprek. Deze notitie geeft dus geen pasklare antwoorden. Het is de startpunt van een proces. We willen dit gesprek ook in de komende jaren faciliteren en verder verdiepen. Binnen en buiten onze kerk lopen de overtuigingen en opvattingen zeer sterk uiteen, dus dat is ook niet in één notitie bij elkaar te brengen. Wel kunnen we verkennen wat gemeenschappelijke grond is en waar we niet achter terug kunnen als kerk.

Wat doet deze notitie *niet*:

- Een oplossing voor het conflict voorstellen. Dat is veel meer de rol van andere partijen dan de kerk, in eerste instantie de staat Israël en het Palestijnse volk en hun politieke leiders.
- Uitvoerige (historische) contextanalyses geven. Dat is zeker belangrijk, maar gaat de reikwijdte van deze notitie en mogelijk ook de competentie van de kerk te boven.
- Eenzijdige politieke uitspraken doen of de schuld bij een van de partijen neerleggen.

Wat doet deze notitie wel:

- In lijn met eerdere synodestukken, schetsen waar we als kerk vandaan komen als het gaat om de theologie rond Israël en benoemen welke theologische vragen in de huidige tijd op ons pad komen;
- Proberen te verstaan vanuit welke context relaties worden onderhouden of onder druk komen te staan, vragen worden gesteld en theologie wordt bedreven;
- Te zoeken naar wat specifiek de rol van de kerk kan zijn;
- Bij alle theologische verkenningen en duidingen ook blijven verwijzen naar het internationaal recht (mensenrechten, volkenrecht).⁶

En dan: waarom zou je als kerk eigenlijk een notitie schrijven, waarin je je focust op relaties en een situatie in één bepaald gebied in de wereld: het Heilige Land? Dit heeft alles te maken met een kluwen en wirwar aan noties: theologische noties (het eigene van Israël, verbond, landbelofte, recht en gerechtigheid, roepingen) en politieke noties (conflict, oorlog, mensenrechten) lopen vaak door elkaar heen en bepalen meer dan eens de richting van denken. Er is (en zeker vanuit de kerken) een existentiële betrokkenheid op deze regio en zijn bewoners, die daardoor ook veel oproept, ook aan controversen en polarisatie. Ook in de Nederlandse context lopen deze noties door elkaar heen, in en buiten de kerken en in de verhouding tot de Joodse gemeenschap. We zijn niet de enige kerk die probeert een richting te vinden in een complexiteit aan vragen en duidingen.

1.3. Opbouw van de notitie

Eerst is er een aantal verkenningen: waar bouwen we als kerk op voort? Hoe gaan we verder met de vragen die er liggen? Vervolgens nemen we als uitgangspunt de bede om de komst van Gods Koninkrijk. Hoe verschillend het Koninkrijk ook geïnterpreteerd kan worden, is dit (en de verwachting en het verlangen ernaar) wat samen kan binden en wat perspectief kan geven? Als mensen, Joden, christenen en anderen, worden we uitgenodigd om als pelgrims op weg te gaan, mee in Gods beweging van vrede, liefde en recht. Vervolgens werken we dit uit in een drieslag: Samen leven en vieren met verschil, Leven met wonden en Samenwerken om het leven te helen. Dit samen slaat in eerste instantie op de verhouding tussen christenen (inclusief Palestijnse christenen) en Joden. Het samenwerken om het leven te helen gebeurt eveneens volop met moslims en anderen. Ook met moslims kunnen we in gesprek over het Koninkrijk van God, ook moslims hebben wonden waar wij als christenen aan hebben bijgedragen, ook met hen werken we samen in projecten. Ook al focussen we op relaties met Palestijnse christenen, we kunnen niet vergeten dat 99% van de Palestijnen moslim is.

⁶ IP-nota: 'De kerk ziet het (volken)recht en in internationale verdragen omschreven mensenrechten als het primaire oriëntatiepunt voor de oplossing van het Israëlisch-Palestijns-Arabisch conflict'. Vgl. ook het LWF studiedocument *Hope for the Future. A Study Document for Renewing Jewish-Christian Relations (2023)*: 'One constructive role the LWF and the international community can play is to press for adherence to international law and UN resolutions including the defense and protection of human rights.'

II VERKENNINGEN: WAAR KOMEN WE VANDAAN?

2.1. In breder verband: voorgangers en andere kerken in Nederland

De Protestantse Kerk houdt zich niet geïsoleerd met de vragen in deze notitie bezig. Er is al heel wat voorwerk verricht, met name daar waar het gaat om de bezinning op de verhouding tot het volk Israël, de joodse wortels van het christelijk geloof en de joods-christelijke relaties. We staan op de schouders van onze voorouders, al staan we in onze tijd weer voor eigen uitdagingen en roepingen. Dat het jodendom meer is dan een opstapje naar het christendom, werd door K.H. Miskotte (1894-1976) als een van de eersten duidelijk naar voren gebracht in de theologische bezinning.⁷ De relatie met Palestijnse christenen heeft veel minder aandacht gekregen, al heeft de oudtestamenticus Th.C. Vriezen (1899-1979) al vroeg oog gehad voor zowel Joden als Arabieren in eerst het mandaatsgebied Palestina en later de Joodse staat Israël. Er zijn vele namen te noemen van voortrekkers op het gebied van Kerk en Israël en joods-christelijke relaties, die overigens ieder hun eigen en soms uiteenlopende visies hadden.⁸ Daarnaast zijn er de diverse organen, als de hervormde Raad voor de verhouding Kerk en Israël, de deputaten Werelddiaconaat van de GKN en het Interkerkelijk Contact Israël (ICI) en iets later het Overleg Orgaan Joden en Christenen (OJEC). Waren de Hervormde Raad en het ICI vooral bezig met de theologische bezinning, de gereformeerde deputaten richtten zich vooral op het werelddiaconaat. Vanuit deze betrokkenheid zagen zij dat mensenrechten, recht en gerechtigheid in het geding waren. Dat maakte dat zij vooral kritisch waren op de houding van de staat Israël in hun rapport *De Palestijnen en de staat Israël* uit 1981.

Iets dergelijks is er niet geweest voor oecumenische relaties met Palestijnse christenen. Wel worden de stemmen van Palestijnse theologen als Naim Sifan Ateek, Mitri Raheb, en later Yohanna Katanacho en Munther Isaac steeds luider gehoord. Ook zij verhouden zich tot de joodse wortels, maar hebben vanuit hun eigen context een kritische relatie met de staat Israël.

We beperken ons hier tot synodale uitingen, waarbij vooral de Nederlandse Hervormde Kerk het voortouw heeft genomen. In het rapport 'Fundamenten en Perspectieven van belijden' van 1949, ter voorbereiding op de nieuwe hervormde Kerkorde, is er sprake van de blijvende plaats van Israël in het belijden van de kerk. In 1949 besluit de Hervormde synode om een Israëlzondag in te stellen, waarbij 'plaats en de toekomst van het Joodse volk in de heilsgang van het Koninkrijk Gods' centraal staat. Vanaf 1950 is de eerste zondag in oktober Israëlzondag. De Gereformeerde Kerken volgden vanaf 1985, gevolgd door de Lutheranen in 1988. In de hervormde Kerkorde van 1951 is er voor het eerst sprake van 'het gesprek met

⁷ *Het wezen der Joodse religie*, 1932, *Edda en Thora*, 1939. Dit was tevens een reactie op het opkomende nationaal-socialisme in Duitsland.

⁸ Om enkelen te noemen: K.H. Miskotte, J. Schoneveld, H. Berkhof, E. Flesseman van Leer, G.C. van Niftrik, A.A. van Ruler, O. Noordmans, A.A. Spijkerboer, K. Kroon, C.W. Mönnich, J.M. Hasselaar, S. Gerssen, J.P. Boendermaker, W. Bleij, G.H. Cohen Stuart, H. Vreekamp, S. Schoon, A. Houtman.

Israël': het volk Israël valt niet onder 'het werk van de zending'. In 1959 verschijnt het hervormde rapport 'Israël en de Kerk', met als focus de wortels van het antisemitisme en de vragen die de stichting van de staat Israël oproepen. Dit wordt gevolgd door de hervormde Handreiking 'Israël - volk, land en staat' van 1970, waarbij de vraag wordt gesteld 'of ook de staat Israël voor christenen een bijzondere geloofsdimensie heeft'. Het land Israël wordt gezien als een wezenlijk element van het verbond van God met het volk Israël. Ook komt de formulering erin voor van 'verbondenheid met het volk Israël'. Als de hervormde synode in 1988 een commissie instelt om te komen tot een nadere bezinning op 'Israël, volk, land en staat', komt deze commissie er met haar rapport van 1995 niet uit. De uiteenlopende standpunten kwamen niet bij elkaar. Tijdens de consultaties worden Palestijnse theologen als Naim Ateek en Mitri Raheb geraadpleegd.

Er staan twee tegengestelde theologische posities tegenover elkaar die niet meer bij elkaar komen. De eerste zegt dat Israël en de volken blijvend onderscheiden moeten worden. God gaat zijn eigen weg met Israël en Gods verbond met Israël betreft het land. De vestiging van de staat Israël wordt daarbij gezien als een teken van het begin van het ontluiken van de verlossing. De tweede positie moet daar niet veel van hebben en zegt dat er een wezenlijke eenheid tussen Israël en de volken is in en door de komst van Christus. Voorstanders van deze lijn, vooral komend uit of beïnvloed door de kring van kerkelijke en diaconale werkers werkzaam in Israël en Palestina, nemen het vooral op voor Palestijnen.

Ondertussen werken zowel de Nederlandse Hervormde Kerk als de Gereformeerde Kerken in Nederland aan kerkorde wijzigingen. In 1991 besluit de hervormde synode de kerkorde aan te passen door uit te spreken dat de kerk belijdt dat zij haar apostolische opdracht in de wereld vervult 'delend in de aan Israël geschonken verwachting van het Koninkrijk van God'. Elke verwijzing naar Jodenzending ontbreekt. In hetzelfde jaar komt voor het eerst de term 'geroepen gestalte te geven aan de onopgeefbare verbondenheid van de gemeente van Christus met het volk Israël' voor in de Kerkorde van de Gereformeerde Kerken.⁹ Die formulering, iets aangepast, komt uiteindelijk in de Kerkorde van de Protestantse Kerk terecht. In de afwijzing van zending onder Joden waren de lutheranen in het verband van de Lutherse Wereldfederatie al eerder voortrekkers. In 1984 nam de LWF afstand van de anti-joodse geschriften van Maarten Luther (de Protestantse Kerk deed dit in 2016). In 2003 aanvaardt het gezamenlijke moderamen van de Samen-op-Weg kerken de beleidsnotitie 'Het Israëlijsch-Palestijns-Arabisch conflict. Bijdrage tot de meningsvorming in de SoW-kerken'. Een herschreven versie hiervan, met meer theologische uitwerking en

⁹ In 1973, na de Jom Kippoeroorlog, spreekt de synode van de Gereformeerde Kerken voor het eerst over verbondenheid met het Joodse volk. 'De Generale Synode van de Gereformeerde Kerken betuigt vanuit het geloof in de God van Abraham, Izaak en Jacob haar verbondenheid met het Joodse volk, nu het zich opnieuw zo in haar bestaan bedreigd weet'. De term 'onopgeefbaar' komt voor het eerst voor in een uitspraak van de gereformeerde synode in 1979: 'De gemeenten dienen met name ook in de Woordverkondiging te worden gewezen op de onopgeefbare verbondenheid van de Kerk met het Joodse volk en daarvan te getuigen'. In de Nederlandse Hervormde Kerk was er zeker al eerder sprake van een diepgaande bezinning op de relatie met het Joodse volk, maar de termen 'onopgeefbare verbondenheid' worden geïkt in de gereformeerde bijdragen.

diepgang, werd in 2008 door de synode van de Protestantse Kerk aanvaard.¹⁰ De roeping om gestalte te geven aan de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël, de oecumenische roeping en de diaconale roeping worden betrokken op de Joodse en Palestijns-christelijke gemeenschappen in het Midden-Oosten.

In 2012 verschijnt een bundel met tal van reflecties onder redactie van de toenmalige scriba Arjan Plaisier en hoogleraar Oude Testament Klaas Spronk: *Meervoudig verbonden. Nieuwe perspectieven op vragen rond kerk, Israël en Palestijnen*. Ook hierin wordt geprobeerd om deze twee vragencomplexen bij elkaar te houden en te bezien vanuit het perspectief van meervoudige verbondenheid. Om zo de tegenstellingen te overstijgen.¹¹

2.2. In breder verband: internationaal

Internationaal gezien spreken sommige andere kerken zich eveneens uit over joods-christelijke relaties, waarbij ook ingegaan wordt op het Israelisch-Palestijnse conflict. De Duitse kerken hebben daarin, net als de Nederlandse, een relatief lange traditie. De kerken uit het Rijnland kwamen in 1980 met het synodebesluit *Zur Erneuerung des Verhältnisses von Christen und Juden*. Daarin wordt o.a. uitgesproken, dat Israël blijvende heilshistorische betekenis heeft, en dat het voortdurende voortbestaan van het Joodse volk, de terugkeer naar het land, de oprichting van de staat Israël tekenen van Gods trouw t.o.v. Zijn volk zijn.

In 2021 hebben vijf Landeskirchen 'an Rhein und Ruhr' een visiestuk gepubliceerd onder de titel *Israel-Palästina. Leitgedanken und erläuternde Thesen*.¹² In de eerste 'Leitgedanke' wordt zowel de verbondenheid met het jodendom als de verbondenheid met het wereldwijde christendom uitgesproken. In de tweede these wordt het joodse zelfverstaan benoemd, met daarnaast het Palestijns-christelijke zelfverstaan. Dat christenen zich nauw verbonden weten met de staat Israël, wordt gemotiveerd door het gegeven dat voor de meeste Joden Israël een toevluchtsoord en thuis vormt. Tegelijkertijd wordt ook het streven naar staatkundige autonomie door Palestijnen erkend en ondersteund. Het welbevinden van Israël ('Schalom') ligt de opstellers aan het hart, tegelijkertijd geldt dit ook voor Palestijnen. Er is een oproep tot vrede en gerechtigheid.¹³

¹⁰ 'Het Israelisch-Palestijns-Arabisch conflict. Bijdrage tot de meningsvorming in de Protestantse Kerk in Nederland', 2008. De theologische inbreng van André Drost, Bart Gijsbertsen en Henk Vreekamp is erin terug te lezen. De redactie bestaat uit Marieke den Hartog, Feije Duijm en Leo Koffeman.

¹¹ We noemen deze bundel vanwege de bijdrage van de scriba. Uiteraard zijn er ook andere bundels en kritische bijdragen vanuit verschillende geledingen, maar hier gaat het ons vooral om de officiële kerkelijke uitingen.

¹² Met als ondertitel: *Ein Gesprächsimpuls aus den fünf Landeskirchen Baden, Hessen und Nassau, Pfalz, Rheinland sowie Westfalen*.

¹³ 'Wir bekräftigen die Zusage, dialogbereite und versöhnungsaffine Akteure und Initiativen in der Region zu fördern und zu stärken. Wir glauben, dass Gottes Weisung im Kern auf Gerechtigkeit und Frieden aus ist für alle Menschen'. p.10.

In de Engelstalige wereld valt te wijzen op het rapport *God's Unfailing Word. Theological and Practical Perspectives on Christian–Jewish Relations* (Church of England, 2019). Daarin wordt de christelijke relatie tot het joodse volk omschreven als een geheel eigensoortige relatie. Het jodendom kan worden gezien als een 'sacrament van anderszijn': er is verwantschap en er is verschil. Er is de erkenning dat het Joodse volk in een unieke relatie tot God staat, wat gevolgen heeft voor de zendingsgedachte. Zending wordt verstaan als participeren in Gods zending, waarbij er vijf kenmerken zijn.¹⁴ Joden, christenen en moslims delen in een gemeenschappelijke zending in de heiliging van Gods naam. Wat betreft het land Israël zijn er deze uitgangspunten: 1) dat voor de meeste Joden het zionisme deel uitmaakt van hun identiteit, 2) dat de staat Israël recht van bestaan heeft binnen veilige en erkende grenzen volgens het internationale recht, 3) dat het internationale recht ook de rechten en veiligheid van het Palestijnse volk waarborgt en 4) dat de huidige morele impasse grote morele moeilijkheden oproept en uiteindelijk onhoudbaar is.

De Wereldraad van Kerken heeft zich diverse malen kritisch uitgesproken over het Palestijns-Israëliëse conflict, als ook over antisemitisme. 'Antisemitisme is zonde', dat sprak de Eerste Assemblee van de Wereldraad van Kerken te Amsterdam in 1948 uit. Op 20 januari 2020 werd dit statement herbevestigd door de Wereldraad van Kerken: 'Antisemitisme is onverenigbaar met de belijdenis en de praktijk van het christelijk geloof'. In 2002 startte de Wereldraad een campagne tegen de onwettige bezetting van Palestina om te komen tot een rechtvaardige vrede in het Midden-Oosten. Dat leidde tot de oprichting van het EAPPI-programma: The Ecumenical Accompaniment Programme in Palestine and Israel. Sinds 2006 roept de Wereldraad op tot een 'World Week of Peace in Palestine and Israel'.

De Lutherse Wereld Federatie heeft in Krakau het studierapport gepresenteerd *Hope for the Future. A Study Document for Renewing Jewish-Christian Relations* (2023). In dit grondige document worden tal van theologische verkenningen gemaakt: hoe het Joodse volk verstaan kan worden en hoe het zichzelf verstaat; hoe er sprake is van de unieke relatie tussen Joden en christenen. De wonden die de joods-christelijke relaties beïnvloeden worden benoemd: de beladen geschiedenis van antijudaïsme en antisemitisme. Verschillende interne en externe obstakels voor de joods-christelijke dialoog worden beschreven. Het belangrijkste daarbij is het Israëliësch-Palestijnse conflict. Dit is een zeer polariserend onderwerp, dat met zorg, voorzichtigheid en rustige overwegingen geadresseerd moet worden. De Lutherse Wereldfederatie ziet voor zichzelf geen weg in het formuleren van een begin van een oplossing hiervan. Dat is niet de rol van de kerk, maar van de staat Israël, het Palestijnse volk en hun leiders. Wel kunnen kerken en de internationale gemeenschap adhesie betuigen aan het internationaal recht en de resoluties van de Verenigde Naties, inclusief die van veiligheid en bescherming van mensenrechten. Er worden richtingen gegeven hoe er hoopvol naar de toekomst en toekomstige verhoudingen gekeken kan worden. Christenen en

¹⁴ Five marks of mission: 1. Proclaiming the good news of the kingdom; 2. Teaching, baptizing and nurturing new believers; 3. Responding to human need in loving service 4. Seeking to challenge unjust structures in society and 5. Striving to safeguard the integrity of creation.

Joden hebben verschillende visie op het Koninkrijk van God, maar juist de verwachting van dat Koninkrijk kan ook samenbrengen en de hoop levend houden.

De *International Council of Christians and Jews* heeft belangrijke richtlijnen voor de joods-christelijke ontmoeting opgesteld in de *Twaalf punten van Berlijn* (ICCJ, 2009), geformuleerd als doelstellingen gericht aan christenen en joden, én aan de christelijke en de joodse gemeenschappen samen.¹⁵ Er is de oproep aan christenen om alle vormen van antisemitisme te bevechten, om de dialoog met het jodendom te bevorderen en om voor vrede van Jeruzalem te bidden. Er is de oproep aan Joden om de pogingen van christelijke zijde tot nieuwe verhoudingen positief te waarderen, om onderscheid te maken tussen antisemitisme en kritiek op de staat Israël. En aan beiden is er de oproep om interreligieuze vriendschap en samenwerking te promoten alsook om sociale rechtvaardigheid in de wereldsamenleving. En om samen te werken als het gaat om zorg voor de aarde.

Op het Kairosdocument, in 2009 door Kairos Palestine uitgebracht, komen we later terug. In dit document, een schreeuw om recht, is er een reflectie op theologie en theologische keuzes vanuit de context van bezetting.

2.3. Terminologie

Tal van termen en begrippen die hier en elders gehanteerd worden zijn gecompliceerder dan ze op het eerste gezicht lijken. Woorden als 'volk', 'land' en 'staat' lijken helder, maar hebben historisch gezien diverse betekenissen in verschillende tijden. Ook theologische begrippen als Koninkrijk van God, roeping, verbondenheid, gerechtigheid, zijn gelaagd en voor meerdere interpretaties vatbaar. We geven waar nodig aan wat we bedoelen, maar het is onvermijdelijk dat er meerdere duidingen naast elkaar blijven bestaan. Veel van deze duidingen hangen tevens samen met kerkelijke ligging en theologische insteken, en die zijn in onze kerk uiteenlopend en veelstemmig.

We spreken in deze notitie over Israël en Palestina en gaan daarbij, in lijn met de eerdere IP-nota, uit van de grenzen van 4 juni 1967 volgens het internationaal recht tussen de staat Israël en Palestina (het internationaal recht spreekt over Palestijnse gebieden).¹⁶

¹⁵ In Seelisberg kwamen 65 Joden en christenen uit 19 landen bijeen in het Zwitserse Seelisberg om kort na de Sjoa hun engagement te verwoorden om een nieuwe verhouding tussen Joden en christenen na te streven. Hieruit ontstonden de "Tien Punten van Seelisberg" en dit werd het begin van de ICCJ, de Internationale Raad van Joden en Christenen. Deze Tien Punten zijn tijdens de internationale vergadering van de ICCJ in juli 2009 in Berlijn bij de tijd gebracht in een nieuw document, de Twaalf Punten van Berlijn. Voor een Nederlandse vertaling, zie: <https://nl.protestant.link/de-12-punten-van-berlijn-juli-2009/>

¹⁶ Sinds 2013 spreekt de Protestantse Kerk van Palestina. Daar is Kerk in Actie mee begonnen vanwege het zelfverstaan van Palestijnen in de Palestijnse gebieden en omdat de Algemene Vergadering van VN voor erkenning van Palestina stemde op 29 november 2012 als niet-lid waarnemer staat'. Vrijwel elke benaming is controversieel: Bezette gebieden, Betwiste gebieden, Westbank, Westelijke Jordanoever, Palestijnse gebieden, Judea en Samaria.

III UW KONINKRIJK KOME...

In deze paragraaf verkennen we de bede en de notie van het Koninkrijk van God. We geven daarmee aan dat God het eerste woord heeft. We verbinden dat met Gods zending in onze wereld (Missio Dei) en de uitnodiging om als pelgrims samen onderweg te zijn naar Gods toekomst. Dit alles loopt uit in drie bewegingen die in het vervolg worden uitgewerkt.

3.1. Bidden om Gods rijk en heerschappij

Uitgangspunt en oriëntatiepunt in deze notitie is het Koninkrijk van God.¹⁷ God gaat Zijn ongekende gang, in de schepping van de wereld, in de roeping van Abraham, in de weg van het volk Israël, Mozes en de profeten, Jezus en de apostelen. Mensen worden opgeroepen om op weg te gaan en Jezus na te volgen. In de visienota 'Van U is de toekomst' wordt de bede van Jezus in het Onze Vader om de komst van het Koninkrijk aangehaald.

Door deze woorden te bidden geven we aan betrokken te willen zijn op Gods Koninkrijk en bereid te zijn om ons in te zetten om zijn wil te doen. Het hemelse licht over onze werkelijkheid, de gerichtheid op Gods Koninkrijk, scherpen het zicht op onze verantwoordelijkheid voor de medemens, voor de schepping, voor ons samenleven.¹⁸

Wat we verder ook zeggen in deze notitie, belangrijk is dat het gebed voorop gaat. Als kerk zijn we vooral en allereerst een biddende gemeenschap. Gebed helpt ons te kijken vanuit Gods perspectief (daar kunnen we ook om bidden). Gebed tilt ons op uit onze eigen dagelijkse beslommeringen en sores. In het gebed proberen we Gods stem te verstaan: het is luisterend bidden, ons openstellen voor wat God ons te zeggen heeft. Niet onze overtuigingen of meningen staan voorop, maar het besef dat ons leven gegrond is in God, dat de God van Israël het eerste woord heeft en aan begin en einde staat. Dit is iets wat Joden en christenen, synagoge en kerk, met elkaar delen (en in bredere cirkels geldt dit ook voor andere religieuze gemeenschappen). In het gebed kan het verlangen doorklinken naar de komst van Gods Koninkrijk, of, met andere woorden, Gods heerschappij over ons en onze wereld.

In het kader van deze notitie is de bede om vrede voor Jeruzalem van betekenis: 'Vraag om vrede voor Jeruzalem: dat rust hebben wie van je houden, dat vrede heerst binnen je muren en rust in je vesting' (Psalm 122:6,7). In de hedendaagse context gaat het hierbij om vrede voor alle inwoners, Joden, Palestijnen en anderen. Er zal meer aandacht gegeven moeten worden aan het gebed, als handreiking aan de gemeenten.

¹⁷ Zowel het Griekse woord *basileia* als het Hebreeuwse *malkoet* kan verschillend theologisch geduid en vertaald worden: als koninkrijk (betreffende een gebied) of als koningschap of heerschappij (regering).

¹⁸ *Van U is de toekomst. Ontvankelijk en waakzaam leven van genade. Focus voor de Protestantse Kerk op weg naar 2025*, p. 35. Het jaarthema van de Protestantse Kerk voor 2024-2025 sluit daarop aan: 'Als nieuw! Leven in het licht van Gods Koninkrijk'. Het daagt uit om verantwoordelijkheid te nemen voor de medemens en voor de schepping.

3.2. Koninkrijk van God in de kerkorde

In de Kerkorde van de Protestantse Kerk is het Koninkrijk van God een belangrijke notie. Al direct in het allereerste belijdende artikel over de roeping van kerk en gemeente gaat het over het theologische zelfverstaan van de kerk. Als gestalte van 'de ene heilige apostolische en katholieke of algemene christelijke kerk' strekt de kerk zich, 'delend in de aan Israël geschonken verwachting' uit naar de komst van Gods Koninkrijk. In hetzelfde eerste artikel wordt dit even later uitgewerkt:

De kerk is geroepen gestalte te geven aan haar onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël. Als Christus-belijdende geloofsgemeenschap zoekt zij het gesprek met Israël inzake het verstaan van de Heilige Schrift, in het bijzonder betreffende de komst van Gods Koninkrijk (I,7).

Hier springt al direct een aantal noties naar voren, die ook voor verwarring en misverstanden kunnen zorgen. En aanleiding geven tot verschillende interpretaties. We gaan ze kort langs.

- 1) Het gaat om een fundamentele roeping met een belijdend karakter. Dit is een essentiële roeping: het hoort bij haar wezen, het DNA van de kerk en maakt haar tot kerk van Jezus Christus. De Kerkorde kent ook andere roepingen, waarvan er twee in de context van deze notitie eveneens van belang zijn: de oecumenische roeping (om de eenheid, de gemeenschap en de samenwerking met andere kerken van Jezus Christus te zoeken en te bevorderen' (XVI, 1). Dus ook met Palestijnse christenen. En de diaconale roeping, waarbij de kerk haar opdracht vervult 'om zich in te zetten voor wie lijden en hen bij te staan in het zoeken naar vertroosting en gerechtigheid, in samenwerking met kerken en gemeenten ter plaatse en met verwante instanties' (X en XVI). Deze oecumenische en diaconale roepingen zou je ook existentiële roepingen kunnen noemen: het wezen van de kerk uit zich in wat zij doet. Al deze drie roepingen hebben hun eigen theologische fundering, zijn te onderscheiden, maar niet te scheiden van of uit te spelen tegen elkaar. Ze benoemen in feite twee belangrijke vragen: wie is de kerk en wat doet de kerk?
- 2) Het gaat om onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël. Deze terminologie (overigens onvertaalbaar in andere talen) is theologisch geladen. Deze wijze van spreken is er ingekomen door de geschiedenis van de Holocaust en het besef dat de kerk ook mede de voedingsbodem heeft bereid waarin het zaad van antisemitisme en haat kon groeien.¹⁹ De gebruikte terminologie kan tot misverstanden leiden en wordt verschillend geïnterpreteerd, en niet altijd op de manier zoals het bedoeld is in de Kerkorde. De kerkorde noemt het volk Israël en niet het land of de staat Israël. Het gaat hierbij om het theologisch verstaan van Gods weg met Israël, als het volk Israël, in verleden, heden en toekomst. Bijbels-theologische noties komen hierin mee, zoals die van Gods verbond met Abraham en met het volk Israël, Gods blijvende verkiezing

¹⁹ Zie ook de paragraaf: 'Verkenningen: waar komen we vandaan?' over de geschiedenis van de term 'onopgeefbaar verbonden', p. 8.

van Israël met het oog op de volken. Een aparte vraag is die van de interpretatie en vertaling van de landbelofte.²⁰ Hoe je deze ook ziet, als Protestantse Kerk hebben we geen relaties met staten, en dus ook niet met Israël of Palestina. De onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël roept eveneens de vraag op naar de hedendaagse verhouding van de kerk met het jodendom en wat dit betekent voor de identiteit van de kerk. Het gaat om het gesprek over het verstaan van de Schriften. Dit gaat over meer dan het delen van exegetische en hermeneutische verschillen en inzichten, hoewel dat zeker ook belangrijk en vruchtbaar kan zijn.²¹ Het gaat eerder om een diepe, existentiële ontmoeting met elkaar en met God. Daarbij wordt ook de vraag opgeroepen hoe de wederzijdse relatie tussen Joden en christenen is en hoe deze telkens weer gestalte kan krijgen.²²

- 3) Wat bedoelen we met het volk Israël? Dit is een complex en soms ook verwarrend begrip, waarbij diverse interpretaties mogelijk zijn. 'Het volk Israël' is vooral een theologisch begrip, Joden zelf spreken eerder van het Joodse volk of van het jodendom (breed verstaan: religieus, etnisch en cultureel). Er klinken noties door van het bijbelse Israël (Israëlieten), het jodendom door de eeuwen heen, het hedendaagse levende jodendom. Het hedendaagse levende jodendom is buitengewoon veelkleurig en divers: religieus in verschillende schakeringen, cultureel divers. Wie Joods is, is onderwerp van discussie bij Joden zelf. Er zijn halachische benaderingen: Joods is wie een Joodse moeder heeft, maar er zijn ook liberale bewegingen waarbij ook een Joodse vader iemand tot Jood maakt (vaderjood). Er zijn joden die niet religieus zijn, agnostisch of atheïstisch. Joden voor wie het zionisme onderdeel is van hun identiteit en niet-zionistische Joden.²³ Een aparte vraag is die naar de plaats van messiasbelijdende Joden of Joodse volgelingen van Jezus, en ook waar zij zichzelf zien. Hier komen we nog op terug. Kortom, het is buitengewoon complex, en bovendien ook voer voor historici.²⁴ Voor de kerk is vooral dit van belang: dat christenen in de ontmoeting met Joden een besef krijgen van de wortels van hun eigen geloof; dat Joden en Joodse gemeenschappen gezien willen

²⁰ Zie de paragraaf over de 'interpretatie van de landbelofte', p. 17

²¹ Een fraai voorbeeld hiervan is *The Bible with and without Jesus. How Jews and Christians read the same stories differently*, Amy-Jill Levine, Marc Zvi Brettler, 2020.

²² Ordinatie 1,2 koppelt aan het gesprek met Israël ook deze twee bijzondere aandachtsvelden: het bevorderen van het inzicht in en de bestrijding van antisemitisme en het bevorderen van de aandacht voor de plaats van joodse leden van de kerk.

²³ Ido Abram heeft voor de Nederlandse context de volgende vijf factoren benoemd die voor een Joodse identiteit van belang zijn: 1) religie en traditie, 2) de band met Israël en zionisme, 3) oorlog, vervolging en overleving, 4) persoonlijke geschiedenis, 5) en de wisselwerking tussen de Joodse en de Nederlandse cultuur. Dan Cohn Sherbok onderscheidt 7 expressies van het jodendom: 1. chassidisme, 2. orthodox jodendom, 3. conservatief jodendom, 4. reform-jodendom, 5. reconstructie-jodendom, 6. humanistisch jodendom, 7. messiaans-jodendom. Deze laatste categorie wordt door de andere stromingen veelal niet geaccepteerd. Zie: Sherbok, *Messianic Judaism*, 2000, p. 12.

²⁴ Een illustratie van de complexiteit is een historicus als Shlomo Sand die nationale mythen (de verhalen die volken tot een eenheid maken) m.b.t. het volk Israël onderzoekt, b.v. in zijn boek *The Invention of the Jewish People*.

worden in hun eigenheid en niet uitsluitend in hun betekenis voor de christelijke kerk; en dat er belangrijke lessen getrokken kunnen worden en nieuwe inzichten kunnen ontstaan vanuit de joods-christelijke ontmoeting.

- 4) Het gaat om Gods Koninkrijk. Waar het Koninkrijk van God voor staat is onderwerp van gesprek en levende ontmoeting, tussen Joden en christenen, en ook tussen christenen onderling. 'Dit geworteld zijn in Israël is beslissend voor haar [de kerk] identiteit. Hierdoor weet zij niet samen te vallen met het Koninkrijk van God. Zij ziet uit naar de komst van het Koninkrijk Gods uit samen met Israël'.²⁵ In het onderwijs van Jezus staat het Koninkrijk centraal, met duidelijke wortels in het Oude Testament. Tora en profeten, evangelisten en apostelen geven hieraan invulling, maar ook dan blijft er nog veel ruimte voor interpretatie vanuit de eigen context en geschiedenis. Een aantal kernwoorden komt daarbij in elk geval naar boven: Gods trouw en beloften, recht en gerechtigheid, vrede, vergeving en verzoening, Gods macht in heden en toekomst.

Met Gods Koninkrijk komt de hele schepping in beeld, alle leven, alle mensen. De visienota *Van U is de toekomst* spreekt in dit verband over *missio Dei*:

Zonder de scheppende kracht van Gods Geest is er geen leven, geen kerk. De Geest is de stuwende kracht achter de *missio Dei*, het werk van God in deze wereld. Daarom bidt de kerk de eeuwen door.²⁶

Missio Dei slaat niet uitsluitend terug op de wereldkerk. Er zit de gedachte en het geloof achter dat God mensen op eigen manieren en in eigen tradities mee kan nemen in Zijn beweging in onze wereld. God en zijn Koninkrijk zijn al aanwezig in onze wereld en komen naar ons toe. Bijbels gezien krijgt deze universele beweging gestalte in de roeping van Abraham, in de verkiezing van Israël als volk en in de roep van Jezus om met en vanuit Israël een licht te zijn voor alle volken. Joden en niet-Joden worden geroepen te participeren in dezelfde beweging, waarbij de Geest de stuwende kracht is.

3.3. Als pelgrims onderweg

Wij worden uitgenodigd om als pelgrims onderweg te zijn, mee bewegend met Gods Geest, zoekend naar tekenen van Gods Koninkrijk. En dit alles in het spoor van het volk Israël, in navolging van Jezus. Het concept van pelgrimage wordt vaak gehanteerd om het onderweg zijn naar en vanuit Gods toekomst te verbeelden. Zo spreekt de broedergemeenschap van Taizé over 'een pelgrimage van vertrouwen'. Enkele elementen daaruit zijn het besef 'dat alle mensen met elkaar één enkele familie vormen en dat God in ieder mens woont, zonder uitzondering' (Frère Alois), de grotere bewustheid van het innerlijke leven, de zoektocht naar vrede en verzoening en het uitvoeren van concrete gebaren van solidariteit in de eigen

²⁵ *Toelichting op de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland*, P. van den Heuvel, red., 2013, p. 19.

²⁶ *Van U is de toekomst*, a.w., p. 35.

omgeving.²⁷ Ook de Wereldraad van Kerken nodigt kerken daartoe uit. Tijdens de laatste Assemblee in Karlsruhe in 2023 werd de oproep gedaan om een pelgrimage te beginnen van 'Justice, Reconciliation en Unity': 'to join in celebrating life and in taking concrete steps toward transforming injustices and violence'. Dat was een vervolg op de oproep van de Assemblee in Busan in 2013 tot een pelgrimage van 'Justice and Peace': om dat wat God een ieder als gave geschonken heeft te vieren; mensen (en alle leven: de hele schepping) in een kwetsbare positie te ontmoeten en hun wonden te erkennen. En om concrete stappen te zetten om onrecht en geweld te bestrijden en om te vormen.²⁸

3.4. Drie bewegingen

Vanuit deze pelgrimsperspectieven kiezen we in deze notitie voor een uitwerking in drie bewegingen, waarbij de eerste ingaat op wat geschonken wordt, de tweede op wat pijnlijk ontwortelend is en ook als zodanig benoemd moet worden, en de derde op wat heilzaam omgevormd kan worden.

- Samen leven en vieren met verschil
- Leven met wonden
- Samenwerken om het leven te helen

Dat zijn geen logisch opeenvolgende stappen in vaste volgorde, maar bewegingen waarbij de volgorde kan variëren. Soms kan het beter zijn eerst de wonden te erkennen en benoemen om vervolgens samen in de Schriften op zoek te gaan naar wat het Koninkrijk van God ons hierin te zeggen heeft. Met het oog op de joods-christelijke relaties en de relaties met Palestijnse christenen krijgen deze bewegingen een eigen invulling.

IV SAMEN LEVEN EN VIEREN MET VERSCHIL

In deze paragraaf verkennen we de eigensoortige relaties met Joden en met medechristenen, in het bijzonder Palestijnse christenen. Diverse theologische noties en lessen vanuit de hedendaagse joods-christelijke en oecumenische ontmoetingen worden benoemd. Het gaat om het samen lezen en leven van de Schriften vanuit de eigen context.

4.1. Eigensoortige relaties

Als kerk en Christusbelijdende geloofsgemeenschap zijn we geroepen tot het zoeken van het gesprek met het volk Israël en tot het zoeken van eenheid, gemeenschap en samenwerking

²⁷ Zie https://www.taize.fr/nl_article806.html. Deze woorden kunnen weer tal van vragen oproepen hoe je je dan verhoudt tot mensen waarin het kwaad in de heftigste vorm woont.

²⁸ *An Invitation to the Pilgrimage of Justice and Peace*, WCC, Central Committee, 2014, p. 3: Celebrating the Gifts (via positiva), Visiting the wounds (via negativa); Transforming the Injustices (via transformativa). Het jaarthema 2023-2024 van de Protestantse Kerk sluit hierbij aan: 'Ga mee!' Samen getuigen van geloof, hoop en liefde.

met andere kerken van Jezus Christus. Zo staat het in de Kerkorde.²⁹ Dat behoeft nadere uitwerking en concretisering. Wat en wie bedoelen we hiermee? Wat betekent dit concreet voor onze relaties met Joden en Joodse gemeenschappen enerzijds, en met Palestijnse en andere christenen anderzijds? Het zijn eigensoortige relaties, die ieder hun eigen theologische fundering hebben en eigen vragen oproepen. Joods-christelijke relaties zijn andere relaties dan die met Palestijnse of andere christenen (oecumenische relaties). En die zijn weer te onderscheiden van onze relaties met moslims en andere andersgelovigen. Dat is niet een kwestie van meer of minder, maar van erkenning van de verschillende vormen van relaties. Primair en uiteindelijk gaat het om *menselijke* relaties. Wat geldt voor allen is dat we mensen zijn, naar het beeld van God geschapen. Het is God om de hele wereld en alle leven te doen. Joods-christelijke relaties en relaties met Palestijnse en andere christenen staan altijd in het teken van het grotere geheel: schepping, verkiezing, verzoening en Gods Koninkrijk. Het gaat om samenleven en een gezamenlijke toekomst, en voor joden en christenen geldt dat dit perspectief gevoed wordt vanuit de (gedeeltelijk) gezamenlijke bronnen. Zoals de Visienota zegt: 'als kinderen van één Vader'.³⁰

4.2. Relaties met Joden en Joodse gemeenschappen

Allereerst focussen we op de relaties van christenen met Joodse gemeenschappen. Die zijn bijzonder en uniek vanwege (voor een deel) gedeelde Schriften, een gedeelde oorsprongsgeschiedenis, en gedeelde kernwaarden. Christenen delen in de aan Israël geschonken verwachting van het Koninkrijk. Er is het geloof in dezelfde God van Israël, al zijn benaderingen verschillend. Er komt een steeds groter besef bij zowel christenen als Joden, dat Jezus en zijn directe volgelingen en later Paulus Joden waren die deel uitmaakten van het toenmalige jodendom.

Bepaalde Bijbelse kernwaarden worden door beide tradities gedeeld, al worden ook deze verschillend becommentarieerd en geïnterpreteerd. Zoals gerechtigheid en vrede (shalom), individuele en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid, de opdracht om te leven naar Gods wil, vertrouwen op God.

Zowel de christelijke tradities, kerken en stromingen als de rabbijnse tradities vinden hun oorsprong in de veelkleurige periode van de Tweede tempelperiode, uitlopend in het diverse jodendom van de eerste eeuw. Beiden, Joden en christenen, beroepen zich op de Schriften van het Bijbelse Israël. Een deel van de heilige Schriften wordt gedeeld, al worden er verschillende benamingen aan gegeven (Tenach of Oude/Eerste Testament) en zijn indelingen verschillend. Beide tradities zijn vertakkingen met dezelfde wortels, of, ander beeld: christenen en Joden komen uit dezelfde moederschoot.

²⁹ Artikel I,7.

³⁰ Visienota 'Van U is de toekomst', a.w., p. 27. Daarin wordt vooral de christelijke roeping uitgewerkt: 'Het komt er nu op aan om te werken aan de onderlinge ontmoeting van christenen over kerkmuren en culturen heen, om ons rekenschap te geven van ons gemeenschappelijke, ook pijnlijke, verleden en roeping in het heden' (p. 31).

Vanuit deze gemeenschappelijke oorsprong in het veelkleurige jodendom van de eerste eeuw hebben zowel het rabbijnse jodendom als de christelijke tradities zich ontwikkeld, in een ingewikkelde, complexe verhouding tot elkaar. Dat is een geschiedenis van toenadering en verwijdering, van onvoorstelbaar leed en pijn, en van soms hechte relaties en vriendschap geworden. De pijnlijke fasen en perioden van het samen leven (of het gebrek daaraan), met antijudaïsme, antisemitisme, vervolging en vernietiging, komen in de volgende paragraaf aan de orde.

In en na de eerste eeuw gaan de wegen langzamerhand en op een complexe wijze uiteen: christelijke tradities gaan andere wegen dan in de rabbijnse tradities die zich uitkristalliseren in de Talmoed. De (gedeeltelijk) zelfde heilige Boeken worden verschillend gelezen en geïnterpreteerd. Ook zijn er uiteenlopende liturgische tradities ontstaan. Sommige feesten zoals Pesach en Pasen worden zeer verschillend gevierd, hoewel de gemeenschappelijke wortels en oorsprong steeds weer herontdekt worden.

Voor de kerk is het belangrijk en noodzakelijk om zich te verhouden tot haar joodse wortels. Het christelijk geloof is niet denkbaar zonder deze verworteling in het jodendom. Dat hoort bij het DNA van de kerk. Dit houdt tevens in dat de kerk de ontmoeting blijft zoeken met het levende jodendom. 'Als Israël bron en wortel is van de kerk, dan dienen we bewust uit deze bron te drinken en vanuit deze wortel de levenssappen tot ons te nemen. Zorgvuldige kennis van Joodse bronnen en tradities zijn onontbeerlijk. Her en der zal dit vragen om een zorgvuldige (her)oriëntatie.'³¹ De oriëntatie op de joodse wortels en de ontmoeting met het levende jodendom roepen specifieke theologische vragen op. We noemen er enkele:

- *de blijvende betekenis van het verbond van God met het volk Israël.* Als kerk hebben we ons afgekeerd van de positie die wel vaak is ingenomen: 'de kerk is in de plaats gekomen van Israël'. Dit kon verregaande gevolgen hebben in de verhouding met Joden, van antijudaïsme tot zelfs antisemitisme. Een herontdekking vanuit de joods-christelijke ontmoeting en de bezinning daarop is dat Gods verbond met Abraham en Mozes niet is opgeheven met de komst van Jezus, maar juist is bevestigd. Romeinen 9-11 is een voortdurende herinnering aan de kerk dat het Joodse volk niet is afgeschreven. Daarmee zijn niet alle vragen opgelost. Er blijft alle ruimte om in de onderlinge ontmoeting te groeien naar en aan elkaar.
- *de interpretatie van de landbelofte.* Hierbij zijn er soms heel uiteenlopende visies. De ene visie trekt directe lijnen door van Gods belofte aan Abraham en aan het volk Israël om te wonen in het (beloofde) land naar de hedendaagse situatie. Het bestaan van de staat Israël wordt dan gezien als het (ontluikende) begin van de verlossing. Nadruk wordt gelegd op Israël als Gods oogappel. Anderen staan daarin veel kritischer, verwijzen naar de profeten en leggen de vinger erbij dat Gods beloften voorwaardelijk zijn: het is gebonden aan trouw aan de Tora en het leven naar Gods richtlijnen. Het heeft dus alles te maken met recht en gerechtigheid. Ook Palestijnse

³¹ Uit: *Onopgeefbaar verbonden. Gespreksnotitie over Kerk en Israël*, p. 16

theologen houden zich met deze vragen vanuit de eigen specifieke context bezig en stellen indringende vragen.³² In de IP-nota van 2008 wordt het zo verwoord:

‘De Protestantse Kerk kan de terugkeer van het Joodse volk naar Palestina niet los zien van Gods trouw aan zijn verbondsvolk. Ook beseft zij, dat de staat Israël een integraal onderdeel uitmaakt van de identiteit van het volk Israël. Deze motieven versterken voor haar het gegeven dat de staat Israël naar internationaal recht aanspraak heeft op een zelfstandig staatkundig bestaan en op veiligheid.’³³

In de laatste decennia is er meer aandacht gekomen voor het koloniale verleden en de uitwerking daarvan op staatsvorming, ook t.a.v. de staat Israël en de voorgeschiedenis. Dit laat onverlet het recht van bestaan van de staat Israël (in het internationale volkenrecht verankerd): die staat niet ter discussie. Het is belangrijk onderscheid te maken tussen theologische bezinning en politieke vertaling ervan. Het is zaak om zeer terughoudend en voorzichtig te zijn om bijbelteksten en religieuze argumenten te gebruiken (of misbruiken) ter rechtvaardiging van rechtsstatelijke en volkenrechtelijke grenzen.

- *de visie op de betekenis van Tora, Wet en Evangelie.* Vanuit de joods-christelijke ontmoeting is het verstaan en begrip gegroeid dat Tora en Evangelie geen tegenstellingen vormen, en elkaar niet opheffen, maar elkaars taal spreken. Hoe de onderlinge verhouding is, is onderwerp van een lang en diep theologisch gesprek. Duidelijk is dat vanuit het Jodendom de Tora een andere betekenis heeft en een liturgische functie heeft dan vanuit het christelijk verstaan door de kerk. In plaats van de polemiek te zoeken en het elkaar bestrijden, is het de taak van de kerk om diepgaand te luisteren en het gesprek aan te gaan.
- *Betekenis van Jezus.* Voor de christelijke kerk als Christusbelijdende geloofsgemeenschap is de persoon van Jezus centraal. Tegelijkertijd is het besef gegroeid dat Jezus niet los te verstaan is van zijn Joodse achtergrond en bedding. Wat dit precies te betekenen heeft, is onderwerp van gesprek, tussen christenen en Joden en ook tussen christenen onderling. Bovendien is in dit verstaan de context eveneens van belang. Het maakt wel uit of je in een academische omgeving iets uit de christologie aan de orde stelt, of je spreekt vanuit een geleefde ervaring van een Palestijns-christelijke context. Het maakt het joodzijn van Jezus niet anders, maar er komen wel associaties en duidingen bij die het gesprek anders maken. Vanuit een Palestijns-christelijk perspectief op de Westbank kan het woord ‘jood’ allereerst doen

³² B.v. Munther Isaac, *From Land to Lands, from Eden to the Renewed Earth. A Christ-Centered Biblical Theology of the Promised Land*, 2015. Bij de Nederlandse presentatie van *De andere kant van de muur. Een Palestijns perspectief*, 2023, in Rotterdam op 9 mei 2023, hield scriba René de Reuver een toespraak.

³³ IP-nota, 2008, a.w., p. 44. In het Beleidskader van de IP-nota staat: ‘religieuze argumenten ten aanzien van grondgebied dienen te worden getoetst aan het internationaal recht’.

denken aan Israël, met als associatiereeks: leger, bezetter, onderdrukker. Woorden die niet direct vanuit de Nederlandse context opkomen. Dus niet alleen het joods-christelijke gesprek over Jezus is van belang, maar ook het oecumenische gesprek.

- *Missio Dei, Gods zending en zending onder Joden.* De Protestantse Kerk en haar voorgangers hebben een ingrijpende beweging doorgemaakt. Kort gezegd: van jodenzending tot gesprek. Nog niet eens zo lang geleden waren er organen voor de zending onder Joden. De Tweede Wereldoorlog en dan met name de Sjoa hebben een sterke impuls gegeven om anders te gaan denken over de relatie met Joden. Er ontstonden internationale bewegingen, zoals de International Council of Christians and Jews. De christelijke kibboets Nes Ammim in Galilea, Israël, is ook een duidelijk voorbeeld van een compleet andere insteek: geen zending, maar presentie, luisteren, gesprek en ontmoeting. In de Nederlandse context is er een diepgaande theologische bezinning geweest. Dit alles heeft ook zijn vertaling gekregen in de kerkordes van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en uiteindelijk ook in die van de Protestantse Kerk. Het sleutelwoord is gesprek. Dat betekent niet dat de kerk haar eigen identiteit als Christusbelijdende geloofsgemeenschap verborgen moet houden. Ook hierover gaat het gesprek door.³⁴ De term *Missio Dei* (letterlijk: Gods zending) is behulpzaam geweest in het nadenken over zending. Binnen de context van *Missio Dei* heeft zending een hele andere connotatie dan in een begrip als 'jodenzending'. Het gaat niet meer om het bekeren tot de christelijke godsdienst, maar om de uitnodiging mee te gaan in Gods missie. De *missio Dei* theologie kan omschreven worden aan de hand van vier verschuivingen: van een meer statisch naar een meer dynamisch Godsbeeld; van kerk centraal naar kerk en wereld in dialoog; van gerichtheid op het verleden (doorgeven van traditie) naar een grotere gerichtheid op vernieuwing vanuit de toekomst; en van een smalle lezing van de Schrift naar een nieuwe waardering van heel de Schrift.

4.3. *Lessen vanuit de hedendaagse joods-christelijke ontmoetingen*

In de hedendaagse joods-christelijke ontmoetingen is er al veel werk verzet en is er soms toch het gevoel nog aan het begin te staan. Er zijn tijden dat er veel onderling contact en begrip is, en tijden waarin de relaties onder spanning staan. De situatie in Israël en Palestina is het voorbeeld bij uitstek dat alles onder druk zet. We komen daarop terug in de paragraaf over de wonden. Joods-christelijke ontmoetingen zijn er op vele manieren, in georganiseerde ontmoetingen, landelijk en plaatselijk, bij vieringen of belangrijke (gedenk)momenten, maar ook gewoon in de dagelijkse praktijk van het samenleven (school, werk, straat). Wat verbindt ons en wat kunnen we vieren? Waar zitten de verschillen, waar schuurt het? Wat kunnen we van elkaar leren? Hoe kunnen we samenwerken (b.v. in de strijd tegen antisemitisme, in het doorbreken van polarisatie)? In de praktijk van joods-christelijke ontmoetingen en van oecumenische relaties zal het niet altijd zo duidelijk gaan over het Koninkrijk van God, maar

³⁴ Het Centrum voor Israëlstudies (CIS) gebruikt hiervoor drie woorden: Luisteren, dienen en getuigen.

wel bij onderwerpen en vragen die ermee te maken hebben. Enkele van de dialooglessen die geleerd zijn, die ook van belang zijn voor ontmoetingen met anderen:

- Christenen kunnen leren van Joden, en Joden kunnen leren van christenen: ze hebben elkaar nodig. Allen staan voor de uitdaging om de traditie waarin ze staan opnieuw vorm te geven in de eigen tijd met eigen vragen, problemen en dilemma's.
- In het verlengde hiervan: als je het perspectief van de ander toelaat en probeert te verstaan, verandert dat je zelfverstaan. Menszijn is altijd in relatie tot elkaar.
- Een Jood of een christen is allereerst een individuele Jood of christen en dan pas een vertegenwoordiger van een hele traditie. Dialoog is altijd tussen individuele personen met een eigen geschiedenis en achtergrond, waarbij de een niet op een hoger voetstuk staat dan de ander.
- Echte dialoog gaat over levensvraagstukken die je niet alleen aan de seculiere samenleving kunt overlaten. Joodse en christelijke (en andere religieuze) tradities hebben eigen benaderingen en visies op de grote vragen van onze tijd: begin en einde van het menselijk leven, onderwijs en opvoeding, moderne technologie, migratie, vreemdelingenhaat, milieuvraagstukken, polarisatie, oorlog en vrede.
- De Zweedse Lutherse theoloog en bisschop Krister Stendahl (1921-2008) stelde verschillende regels op waaraan deelnemers aan een eerlijke interreligieuze dialoog zich zouden moeten houden. Daardoor krijg je ruimte om kritisch naar je eigen opvattingen te kijken. Laat het positief waarderen van het eigen geloof niet gepaard gaan met een negatieve duiding van anderen. Vergelijk het goede in de eigen traditie niet met het slechte in de traditie van de ander. En vooral: Laat de waarde van je geloof blijken uit je handelen. Hij noemde dat 'holy envie': heilige jaloezie. Haal je informatie bij je vrienden en niet bij je vijanden.
- Dialoog is altijd contextueel. Er is niet een model van ontmoeting. De dialoog krijgt vorm in een veelheid van situaties en wordt gevoerd door een grote verscheidenheid van mensen, ieder vanuit de eigen specifieke context.

4.4. Oecumenische relaties met Palestijnse en andere christenen: Lichaam van Christus

De oecumenische relaties met medechristenen worden in de Kerkorde gemotiveerd vanuit de gedachte en overtuiging dat de Protestantse Kerk een gestalte is van de 'ene heilige apostolische en katholieke of algemene christelijke Kerk' en daarom geroepen is om de eenheid, gemeenschap en samenwerking met andere kerken van Jezus Christus te zoeken en te bevorderen. De kerk is deel van het geheel, wat met een bijbels-theologische term 'Lichaam van Christus' wordt genoemd. Zoals Paulus schrijft in 1 Korintiërs 12:12: 'Het lichaam is een eenheid die uit vele delen bestaat; ondanks hun veelheid vormen al die delen samen één lichaam.' We zijn met en aan elkaar verbonden, de hand kan niet zonder de voet. Als de één lijdt, lijdt de ander ook. En als de één vreugde heeft, deelt de ander in die vreugde. De visienota van de Protestantse Kerk verwoordt het zo: 'Als lichaam van Christus is de kerk een teken en instrument voor de verbinding tussen God en zijn wereld. In de kerk

leren we leven van Gods genade en worden we gevormd als mensen van God met het oog op onze plek in de samenleving.³⁵

In het kader van deze notitie zijn met name de relaties met Palestijnse en andere christenen in Israël en Palestina van belang. De Protestantse Kerk heeft via Kerk in Actie relaties met zowel Joodse als Palestijnse partners in Israël en Palestina. Daarnaast zijn er met de Palestijnse Lutherse kerk ELCJHL kerkelijke banden van een gedeeld belijden. Deze worden - naast Kerk in Actie - ook door de Lutherse Synode namens de Protestantse Kerk onderhouden. Immers, via de Lutherse Wereld Federatie heeft de Protestantse Kerk kansen- en avondmaalsgemeenschap met de ELCJHL. Er zijn ook Palestijnse christenen in Nederland, maar daar heeft de landelijke Protestantse Kerk tot op heden geen contacten mee opgebouwd. Hier kan wel een taak of opdracht liggen.

Alles wat hierboven gezegd is, geldt *mutatis mutandis* ook voor Palestijnse christenen. Ook voor hen als Christusbelijdende geloofsgemeenschappen zijn de joodse wortels van het christelijke geloof van wezenlijke betekenis. Ook voor hen valt niet te ontkennen dat Jezus een jood is, geworteld in de joodse traditie van de eerste eeuw. Ook voor hen zijn er de theologische vragen rond Gods verbond met Israël, de interpretatie van de landbelofte, de verhouding van Tora en Evangelie, de betekenis van Jezus en de visie op Missio Dei. Tegelijkertijd brengt hun specifieke context met zich mee, dat zij daarbij andere vragen stellen en andere benaderingen hebben. Daarmee stellen zij vragen aan ons, waartoe wij ons te verhouden hebben. De lessen uit de joods-christelijke dialoog zijn ook van toepassing op het intern-christelijke gesprek: de ander serieus nemen, uitgaan van de integriteit van de ander, de ander proberen te verstaan vanuit de eigen vragen, ervaringen en context. Het is daarbij geen eenzijdig gesprek, wederzijds kan het tot het beproeven van de nieren leiden. En dit alles vanuit de oecumenische roeping tot eenheid, gemeenschap en samenwerking.

4.5. Palestijnse en andere christenen in Israël en Palestina

Palestijnse christenen zelf voelen zich vaak één geheel met het Palestijnse volk, zoals ze voortdurend duidelijk maken. Hoewel we ons hier voortdurend richten op de relaties met Palestijnse christenen, moeten we er voor waken een wig te drijven tussen hen en het Palestijnse volk. Voor een groot deel van de Nederlandse kerken en christenen zijn de Palestijnse christenen onbekend. Onder predikanten is de aandacht voor Palestijnse christenen weer wel toegenomen.³⁶ Veel toeristische en pelgrimsreizen richten zich op het bezoeken van de plaatsen die verbonden zijn met het leven van Jezus, en gaan aan de steeds kleiner wordende christelijke gemeenschappen ter plaatse voorbij. Het mooiste (of schrijnendste) voorbeeld hiervan is het bezoeken van de Geboortekerk in Bethlehem, zonder te beseffen dat daar ook Palestijns-christelijke gemeenschappen zijn. Het is een taak en

³⁵ Visienota 'Van U is de toekomst', a.w., p. 24)

³⁶ 'De sympathie voor de Palestijnen groeit onder christelijke voorgangers in Nederland. Eén op de zes schaart zich op dit moment vooral achter de Palestijnen, al willen de meeste predikanten en priesters geen partij kiezen', stelt een artikel in het ND van 27 oktober 2023. Het dagblad hield een enquête onder 750 voorgangers (van wie 75 % uit de Protestantse Kerk komen).

opdracht van de kerk om hier verandering in te brengen, in de komende jaren veel meer aandacht aan hen te schenken en hen ook gelegenheid te bieden voor hun verhaal.

Hoewel het aantal christenen in het Heilige Land gering is en steeds kleiner wordt (ca. 1 % van de bevolking in zowel Israël als Palestina), is er nog steeds een rijke verscheidenheid aan christelijke denominaties. Velen van hen zijn Arabisch of Palestijns. Arabisch kan verwijzen naar bewoners en staatsburgers van Israël, Palestijns naar bewoners en burgers van Palestina. Maar het wordt ook wel door elkaar heen gebruikt. Sommige Arabische christenen in Israël zelf kunnen zich Palestijnen noemen. Er zijn christelijke gemeenschappen in zowel Israël als Palestina: in Nazareth, Jeruzalem, Bethlehem, Ramallah, Taybeh en vele andere plaatsen. In Israël zijn er ca. 125.000 Palestijnse christenen, in Palestina ca. 50.000.

Ruwweg zijn deze en andere christenen te onderscheiden in een viertal families: de Oosters-Orthodoxe kerken, de Katholieke kerken (Latijns, Marionitisch, Melkitisch en anderen); de Oriëntaals-Orthodoxe kerken (Koptisch, Armeens, Syrisch) en de Protestantse kerken (Anglicaans, Evangelisch, Evangelisch-Luthers en anderen).³⁷

Veel Palestijnse christenen vertellen met trots over hun voorouders, die het christelijk geloof in het Heilige Land hebben behouden sinds het Pinksterfeest ('*We kept the land holy*'). Gezocht wordt naar goede verhoudingen met moslim-Palestijnen. Soms lukt dat, soms zorgt de bezetting juist voor verbondenheid en soms zijn er grote spanningen wanneer bijvoorbeeld christenen worden voorgetrokken op moslims door Israël. Er is veel veerkracht en geloofsvertrouwen, en er zijn veel zorgen: over het wegtrekken van jongeren op zoek naar een betere toekomst, over het Israëlisch-Palestijnse conflict en oorlog, en de gevolgen daarvan voor deze gemeenschappen. Ze zijn oprecht bezorgd over het verdwijnen van de christelijke gemeenschap in Gaza, maar ook in de Westbank. In de volgende paragraaf over de wonden gaan we daar verder op in. Tegelijkertijd: er zijn ook andere christenen, dus het verdwijnen van de christelijke gemeenschap is niet het hele verhaal.

Zoals eerder gezegd, heeft de Protestantse Kerk kerkelijke relaties via de Lutherse Wereldfederatie. En Kerk in Actie heeft namens de Protestantse Kerk naast andere partners ook partnerschappen met de Evangelisch-Lutherse Kerk in Jordanië en het Heilige Land (ELCJHL). Zo wordt het diaconale werk vanuit de lokale gemeenten ondersteund. Met sommige instituten, zoals Sabeel, is er samenwerking op het gebied van bijbelstudieprogramma's onder Palestijnse christenen. Via het Palestijns Bijbelgenootschap wordt het werk onder jongeren en studenten op de Westbank ondersteund.³⁸ Via DSPR

³⁷ Fuad D. Farah, *Christian Presence in the Holy Land*, 2011; *The Forgotten Faithful. A Window into the Life and Witness of Christians in the Holy Land*, 2007.

³⁸ In Israël zijn drie Bijbelgenootschappen actief: het Israëlisch Bijbelgenootschap, dat zich richt op de messiaanse Joden (Joodse christenen) in Israël, het Arabisch-Israëlijs Bijbelgenootschap, dat zich richt op de Arabische christenen in Israël (waaronder ook de christelijke Palestijnen die niet in de Palestijnse gebieden wonen) en het Palestijns Bijbelgenootschap.

(Department of Service to Palestinian Refugees) wordt een oecumenisch jongerenprogramma in Galilea mogelijk gemaakt.

4.6. *Andere gemarginaliseerde christenen*

Naast deze Palestijnse christenen zijn er ook andere en vaak gemarginaliseerde groepen christenen in Israël. Te denken valt hierbij aan christenmigranten uit de toenmalige Sovjet-Unie, veelal Russisch-Orthodox, of aan Ethiopisch-Orthodoxe christenen (ca. 35.000). Daarnaast is er een groep migrantenwerkers met een christelijke identiteit en asielzoekers, uit landen als de Filipijnen, India, Sri Lanka, Oost-Europa, Eritrea (ca. 150.000). Ook zijn er christenen met een moslimachtergrond (Muslim Background Believers). Een aparte en speciaal te vermelden groep is die van de messiasbelijdende Joden (ca. 6000-10.000).³⁹

4.7. *Messiasbelijdende Joden*

Sommigen noemen zich Joden, anderen joodse christenen of joodse volgelingen van Jezus, weer anderen christenen of gelovigen. Zij hebben vaak een moeilijke positie: door de vele joodse stromingen worden ze vaak niet als joods erkend, en door de christelijke kerken worden ze vaak over het hoofd gezien. Voor de meesten van hen is de Joodse afkomst van belang, omdat zij zichzelf zien als behorend tot het Joodse volk. Tevens speelt het geloof in Jezus een belangrijke rol, maar de manier waarop zij tegen Jezus aankijken en hem belijden kan weer sterk verschillen. Onderling verschillen ze daarbij ook van mening wat betreft het gewicht en de aandacht die moeten worden gegeven aan de Joodse identiteit en de vraag of daarbij elementen van het Jodendom kunnen worden overgenomen, zoals de rabbijnse interpretatie van de Tora. Zo zoeken ze naar de eigen identiteit en naar de plaats die zij innemen ten opzichte van de kerk en het Joodse volk. Dat brengt naar beide kanten, maar ook onderling, veel spanning met zich mee.

Er is dus sprake van een grote diversiteit. In Nederland zijn er verschillende organisaties actief op dit gebied.⁴⁰ In Israël gaat het om een klein maar wel groeiend aantal gemeenten. Sommigen vallen als Hebreeuws-sprekende katholieken onder de Rooms-Katholieke Kerk. Anderen vormen aparte, soms protestantse, gemeenten.⁴¹

In de Kerkorde van de Protestantse Kerk worden zij met name genoemd.⁴² Op welke wijze kan de kerk aandacht geven aan Joodse volgelingen van Jezus? Allereerst door zorg te hebben voor Joodse leden binnen de kerk. Naast pastorale zorg kan de kerk deze leden ruimte geven om de eigen Joodse identiteit tot uitdrukking te brengen en hun relatie tot de Joodse gemeenschap te overdenken. De stem van joodse leden kan ook een rol spelen in het beleid en in het toerustingswerk van de kerk. De kerk zou moeten nagaan welke behoeften en zorgen er bij deze leden bestaan en het initiatief nemen voor regelmatig

³⁹ David M. Neuhaus, 'Christians in the Holy Land', in *Corner Stone, a publication by Sabeel Ecumenical Liberations Theology Center*, Issue 80, Summer 2019, p. 6-9.

⁴⁰ Zoals de Stichting Steun Messiasbelijdende Joden en Hadderech; Nederlandse vereniging van Jesjoea Hamasjich Belijdende Joden.

⁴¹ Zie ook Kees Jan Rodenburg, *Joodse volgelingen van Jezus. Een overzicht in 40 vragen en antwoorden*, 2010; G.J. Mink, *Messiasbelijdende Joden in Israël: een beknopte verkenning*, 2016.

⁴² Ordinantie 1,2: 'De generale synode...heeft hierbij in het bijzonder tot taak...de aandacht voor de plaats van joodse leden van de kerk te bevorderen.'

contact, bijvoorbeeld via Hadderech. Hun stem kan een rol spelen, of het nu om de bezinning op de relatie tussen Israël en de kerk gaat, om inzicht in en bestrijding van antisemitisme of om de toerusting van gemeenten tot de ontmoeting met Israël.

V LEVEN MET WONDEN

In deze paragraaf benoemen we een aantal zeer pijnlijke wonden en trauma's, zowel bij Joden en Joodse gemeenschappen, als bij Palestijnse christenen. Wonden die ook hun weerslag hebben in de onderlinge verhoudingen en relaties. Wij kijken daarbij tevens in de eigen spiegel en verkennen eigen wonden en het eigen ongemak.

5.1. De wonden van Jezus

In het christelijk geloof staat Jezus Christus centraal, zijn weg van lijden, dood en opstanding. Op onze pelgrimsweg gaan we in zijn voetsporen. In het evangelie naar Johannes wordt verteld dat de opgestane Christus zijn wonden laat zien aan Tomas. Jezus nodigt hem uit zijn wonden aan te raken.⁴³ Door zijn wonden is er verzoening mogelijk. We kunnen wel de wonden aanraken van anderen, maar daarin zijn we altijd beperkt, we falen daarin. Helemaal in de complexiteit van de relaties met Joden en Palestijnse christenen. Juist dan is het goed te beseffen dat we naar Jezus toe mogen gaan, naar zijn kruis, waar heling, verzoening en vrede bewerkstelligd wordt. De wonden blijven niet ongenoemd, worden niet voorbij gelopen of uitgewist, maar ze blijven in het lichaam van de opgestane Christus zichtbaar, en zijn tegelijkertijd geheeld. Dit geeft een krachtige impuls om de wonden van anderen en onszelf te benoemen en te zien in het licht van Gods helende genade.

5.2. Verschillende narratieven

In de afgelopen periode zijn er, voortbouwend op tientallen jaren van contacten, relaties en partnerschappen vanuit de landelijke kerk, gesprekken gevoerd, zowel met partners in Israël en Palestina als met diverse organisaties, overlegorganen en personen in Nederland. Er is vooral geluisterd, er zijn vragen gesteld, en duidelijk is hoezeer analyses, impressies, geloofsovertuigingen en perspectieven uiteenlopen. Er staan verschillende narratieven naast of tegenover elkaar. Met narratief bedoelen we een zingevingsverhaal: een verhaal dat de normen, waarden en overtuigingen van een groep, cultuur of samenleving beschrijft, en waarin zowel de veerkracht als de trauma's en de wonden verteld kunnen worden. Het gaat ook over de interpretatie van wat er in de geschiedenis heeft plaatsgevonden, over eigendomsrechten en dus over heel concrete en fysieke zaken. Hoe men zichzelf ziet en definieert en hoe men de context beschrijft waarin men leeft, verschilt enorm. Dat geldt voor Joden, Palestijnen, maar ook voor ons, intern in de kerk. De werkelijkheid is altijd complexer

⁴³ Johannes 21:24-29. Zie ook Tomáš Halík, *Raak de wonden aan. Over niet zien en toch geloven*, 2018.

en gelaagder dan de verhalen en narratieven waarmee wij onszelf zien en waarmee wij onze identiteit vorm geven.

In de context van Israël en Palestina is het uiterst moeilijk voor Joden en Palestijnen om zich te kunnen verplaatsen in het perspectief van de ander. Ook in de Nederlandse context speelt dit euvel: we lijken voortdurend langs elkaar heen te praten over deze thema's, zonder elkaar echt te verstaan. Het blijft een algemeen menselijke maar ook kerkelijke opdracht en roeping: Leer te luisteren naar de trauma's van anderen en geef ruimte aan het eigen ongemak. We kunnen dit o.m. leren in navolging van de profeten, die pijn van het volk en het onrecht hun aangedaan heel concreet benoemen en daarbij ook het falen van leiders aan het licht durven brengen. En van Jezus die mensen in al hun kwetsbaarheid ziet en opricht en ook felle woorden kan spreken over leiders die over anderen heen lopen. Wat we als kerk zoeken is een eigen narratief, waarin ruimte is voor de wonden en trauma's van zowel Joden als Palestijnen. Waarin we oprecht de vragen adresseren die zij ons stellen, en onder woorden brengen wat onze eigen rol in deze relaties is. Dan kunnen we ook duidelijk maken hoe we op concrete wijze solidair kunnen zijn. Er zijn tal van voetangels en klemmen - historische, religieuze, theologische, psychologische en existentiële - als het gaat over Joden en Palestijnse christenen, en hun onderlinge relaties. Er is te veel gebeurd, en zijn er te veel trauma's, te veel tegengestelde belangen. Dat kan de kerk bescheidenheid en terughoudendheid leren, maar impliceert niet dat je als kerk zwijgt. De vraag blijft telkens: hoe kunnen we het in die complexiteit uithouden, onszelf niet vastzetten in standpunten en luisteren naar en leren van elkaars perspectieven? Het is een voortdurende oefening om te blijven luisteren naar het Woord en te leren verstaan wat God van ons wil. De rol van het gebed is daarbij heel belangrijk.

Hoewel er niet één joods verhaal bestaat net zomin als één Palestijns verhaal of één christelijk verhaal, kunnen we wel een aantal pijnpunten benoemen, die telkens weer in de gesprekken en ontmoetingen op de een of andere manier naar voren komen. Dat doen we in het vervolg. Het zijn zeker ook pijnpunten in de onderlinge relaties, waarbij de kerken en de christelijke traditie schuld dragen. Misschien overbodig te zeggen, dat wat volgt niet een volledige lijst aan wonden is: er kunnen ook weer nieuwe wonden bij komen. Bovendien: het is niet aan ons te bepalen wat de wonden zijn, dat is aan hen die gewond zijn.

5.3. Het joodse verhaal van wonden

Onderstaande opsomming kan niet anders dan beknopt en onvolledig zijn, maar geeft wel aan waar het ongelofelijk wringt en pijn doet, tot op de huidige dag en tot op de huidige verhoudingen. Ook al is er decennialang en langer een zoektocht naar vertrouwen en vriendschappelijke relaties.

- Er is de wond van de eeuwenlange geschiedenis van anti-judaïsme en anti-joodse beeldvorming in de christelijke tradities, theologie en liturgie. Dit zit heel diep in de christelijke theologie. Het is een pijnlijke geschiedenis van verwijdering en het zoeken naar identiteit, waarbij het vooral gezocht werd in tegenstellingen, dit alles met

desastreuze gevolgen. De kerk werd gezien als legitieme opvolger van het jodendom. Het Joodse volk had als betekenisvolle factor afgedaan, de kerk is in de plaats van Israël gekomen. Diverse vormen van vervangingstheologie werden ontwikkeld. Deze anti-joodse theologische benaderingen konden bijdragen aan een voedingsbodem, waarin het zaad van antisemitisme en haat kon groeien.⁴⁴ Mede vanuit de joods-christelijke relaties worden we ons als kerk steeds meer bewust van deze ontsprongen.⁴⁵

- Mede verband houdend met het vorige punt is er de wond van als object gezien te worden door de christelijke theologie. Het jodendom of het volk Israël fungeren dan als middel tot een christelijk doel of worden gezien vanuit een christelijk kader. Bepaalde vormen van christenzionisme kunnen een politiek-religieuze agenda hebben, waarbij joden dienen om het Koninkrijk van God dichterbij te brengen: als alle Joden weer in het land wonen en teruggebracht zijn, zal Jezus als Messias terugkomen. In het studierapport *Hope for the Future* van de Lutherse Wereldfederatie wordt gesteld dat de uitwerking van dit gedachtegoed niet alleen consequenties heeft voor de joods-christelijke relaties, maar ook voor de Palestijns-christelijke aanwezigheid in wat christenen het Heilige Land noemen.⁴⁶ Een ander voorbeeld van objectivering is: het overnemen van specifiek joodse tradities in de christelijke liturgie. Bijvoorbeeld door een sedermaaltijd in de kerk te vieren of door het Loofhuttenfeest te introduceren in de kerk. Joodse feesten worden zo in een christelijke context gezet.
- Vanuit de Nederlandse context is er de wond van de ambivalente houding van samenleving en kerken t.o.v. de Joodse gemeenschap in de Tweede Wereldoorlog. En het als samenleving en kerken tekortschieten in de opvang van Joden die na 1945 terugkeerden. Van alle door de nazi's bezette landen in West-Europa konden in Nederland de meeste slachtoffers van Jodenvervolging worden gemaakt, zowel procentueel als in absoluut aantal. Van de circa 160.000 Joden in Nederland werden er 107.000 gedeporteerd. Van hen overleefden 5000/5500 Joden de oorlog en keerden terug.⁴⁷ Dit onvoorstelbare gegeven werkt tot op de huidige dag door in de kleine Joodse gemeenschap in Nederland. Tijdens de jaarlijkse Kristallnachtherdenkingen, georganiseerd door het Centraal Joods Overleg; de 4/5 mei herdenkingen; de Jom HaSjoa-herdenkingen wordt hierbij telkens stil gestaan en

⁴⁴ Uit de stroom van literatuur noemen we deze werken: Bart Wallet, *Christendom en antisemitisme. Tweeduizend jaar confrontatie*, 2017; Klaas A.D. Smelik, *Antisemitisme. Actualiteit van een historische ontwikkeling*, 2015. Zie ook: Ewoud Sanders, *Met de paplepel. Beeldvorming over Joden in Nederlandstalige jeugdverhalen 1782-heden*, 2022.

⁴⁵ Zie Verklaring *Erkenning en Verantwoordelijkheid. Over erkenning van schuld en onze verantwoordelijkheid* uit 2020.

⁴⁶ *Hope for the Future*, a.w., p. 74.

⁴⁷ Bron: Niod. <https://www.niod.nl/nl/veelgestelde-vragen/gedeporteerde-joden-cijfers>

ook de relatie met het heden gelegd.⁴⁸ Daarnaast houden de Anne Frankstichting en de Stichting Westerbork naast anderen de herinnering levend. Ook heeft het de bezinning op en heroriëntatie ten aanzien van de joods-christelijke relaties na de oorlog duidelijk gestempeld. In de christelijke theologie werd dit 'Theologie na Auschwitz' genoemd.

- Er is de recente nieuwe en diepe wond van 7 oktober 2023, de terroristische aanval van Hamas op Israël. Dat burgers, onder wie vele jongeren en kinderen, ruw vermoord werden of gegijzeld, kwam als een diepe existentiële schok. Van Joodse zijde horen we woede, verdriet, verslagenheid, verzet, het zich niet veilig meer weten in eigen land, angst en veerkracht, het elkaar opzoeken, het zoeken naar bondgenoten. 7 oktober wordt door hen ervaren als een moedwillige aanval op alles wat Joods is en waar het jodendom voor staat. Joden hebben het gevoel er niet te mogen zijn. Het herinnert hen aan eerdere pogroms en aan de pijn van de Sjoa.
- Er is de blijvende wond van het hedendaagse toenemende antisemitisme, mede als gevolg van de polarisatie rond de oorlog tussen Israël en Hamas, in toenemende mate aanwezig in het leven van alledag. Gewezen kan worden op het als Joden niet meer veilig over straat durven met een keppeltje, de beveiliging en soms tijdelijke sluiting van Joodse scholen, het onveilige klimaat op scholen voor scholieren en op universiteiten voor Joodse studenten.
- Verbonden hiermee, is er de wond van onveiligheid. Bij een (groot) deel van de Joden was en is er het verlangen naar een eigen veilige thuishaven in een wereld die door het blijvende antisemitisme als zeer onveilig wordt ervaren. Voor veel Joden in Nederland speelt de staat Israël daarin een belangrijke rol. De onveiligheid in Israël vanwege de terroristische aanslagen en de bedreiging van omliggende landen worden als een diepe wond ervaren. Tegelijkertijd is er grote zorg over de recente ontwikkelingen in Israël (naast de al veel langer bestaande spanningen en diepe conflicten tussen Joden en Palestijnen zijn er intern-joodse spanningen over de toekomst van Israël als democratische rechtsstaat).
- Er is de wond dat Joden in Nederland worden beoordeeld of afgerekend vanwege het Israëlisch-Palestijnse conflict of zelfs oorlog. Joodse Nederlanders worden aangesproken (of erger) op wat de staat Israël doet (het leger, de politiek). Volgens verschillende definities of omschrijvingen is dit een vorm van antisemitisme.
- Er is de wond van wantrouwen en het in de steek gelaten voelen, door de samenleving, de wereldgemeenschap, en ook soms door de kerken. Dat kan verschillend liggen bij Joden in Nederland, maar soms voelen zij zich niet begrepen

⁴⁸ Sjoa is het Hebreeuwse woord voor catastrofe. In 1951 is 27 Nisan (in april of mei), de dag van de getto-opstand in Warschau in 1943, door de staat Israël ingesteld als herdenkingsdag voor de slachtoffers van de Jodenvervolging in de Tweede Wereldoorlog.

en hebben zij het gevoel verantwoording te moeten afleggen voor wat de regering of het leger van Israël doet. Joden in Nederland kunnen er grote moeite mee hebben dat zij aangesproken worden op wat er in Israël gebeurt, en zij kunnen zelfs antisemitisme ervaren door dingen die in Israël gebeuren. Joodse Nederlanders willen niet continu bevraagd worden op wat er in Israël gebeurt. Tegelijkertijd speelt de staat Israël wel weer een belangrijke rol in hun identiteit en wordt (of is het 'werd' na 7 oktober 2023?) Israël als een veilige thuishaven gezien. De Joodse gemeenschap heeft er familie of vrienden. Er is soms het gevoel dat de staat Israël niet mag bestaan en dat wordt - en terecht - ervaren als een vorm van antisemitisme. Het ligt dus wel wat ambivalent.

De Joodse gemeenschap kan en wil niet gereduceerd worden tot een gemeenschap met trauma's en wonden. Zij wil verstaan worden als een levend hedendaags veerkrachtig jodendom (breed verstaan). In de synagoge en de liturgische gebeden (siddeor) speelt het verlangen naar het land en naar Jeruzalem een belangrijke rol. Zij zien zich vaak als een voortzetting van het bijbelse volk Israël, met een onlosmakelijke binding met het land. Voor velen heeft dit een concrete vertaling gekregen in de staat Israël.

5.4. Het Palestijns-christelijke verhaal van wonden

Ook deze verwoording van wonden is selectief. Het geeft wel aan wat bij hen pijn doet en welke wonden tot op de dag van vandaag schrijnen of open zijn.

- Veruit de grootste wond bij de Palestijnse christenen in Palestina is de bezetting. Het al eerder genoemde Kairosdocument uit 2009 is naast een schreeuw om recht een theologische uiteenzetting waarbij de bezetting door Israël van Palestijns gebied wordt afgewezen en kritiek wordt geleverd op de zogeheten Israëltheologie voor zover die argumenten levert waarmee deze bezetting wordt gerechtvaardigd.⁴⁹ Ook in de gesprekken die de afgelopen tijd met Palestijnse christenen en leiders gevoerd zijn, wordt dit pijnpunt op onze tafel gelegd.
- Een aantal van hen spreekt over de wond van apartheid. Sommigen willen dit woord liever niet gebruiken, maar ervaren het wel als zodanig. Het rapport van Amnesty International uit 2022 spreekt onomwonden over apartheid.⁵⁰
- Er is de wond van de vaak onvoorwaardelijke christelijke steunbetuigingen aan de staat Israël, met voorbijzien van de situatie waarin het Palestijnse volk verkeert. In 2022 was er een open brief van Palestijnse christenen aan de westerse kerkleiders, waarin juist dit punt heel concreet werd benoemd. De brief was dus ook aan ons

⁴⁹ <https://www.kairospalestine.ps/index.php/about-kairos/kairos-palestine-document>

⁵⁰ Amnesty International, *Israel's Apartheid against Palestinians*, 2022, <https://www.amnesty.org/en/documents/mde15/5141/2022/en/>

gericht, als een oproep tot bekering.⁵¹ Er spreekt pijn uit dat de diepere oorzaken van de oorlog tussen Israël en Hamas niet onder ogen worden gezien: de al meer dan 75 jaar durende bezetting en vernedering van Palestijnen. De open brief houdt ons dus een spiegel voor. Christenen in Canada hebben een reactie op deze brief gestuurd en durven daarbij in de eigen spiegel te kijken.⁵²

- Er is de wond van het niet gezien en voorbij gelopen worden door toeristen en pelgrims. De kleine en kwetsbare christelijke gemeenschappen in Israël en Palestina worden vaak niet bezocht door de grote stromen bezoekers aan het Heilige Land. Dat doet pijn en wordt ook niet begrepen.
- Er is de wond van het niet erkennen van de eeuwenoude band met het land. In het narratief van de Palestijnse christenen wordt verteld dat zij teruggaan op de christenen van het eerste uur. 'Wij zijn hier altijd al geweest', zo vertellen zij en voor hen betekent dit een existentiële band met het land van Jezus.
- Er is de wond van het tweederangsburger zijn in Israël als Arabieren en/of Palestijnen ten opzichte van Joden. Er zijn niet dezelfde rechten en vrijheden die Joodse burgers wel hebben en er is de ervaring gediscrimineerd te worden. Zij ervaren het als discriminatie dat de Joodse Wet op de terugkeer wel aan iedereen met een (gedeeltelijke) Joodse komaf het recht verschaft om zich in Israël te vestigen en het Israëlische staatsburgerschap te verkrijgen, maar dezelfde rechten hebben Palestijnen niet. De Nation-State Law uit 2018 maakt van Palestijnse inwoners van Israël de facto tweederangs staatsburgers. Joodse symbolen als vlag, volkslied, Hebreeuwse kalender, sjabbat en joodse feestdagen worden vastgelegd, het Hebreeuws is vanaf dan de enige officiële taal van Israël. Het Arabisch wordt tot een taal met een niet nader aangeduide 'speciale status'. Israël is volgens deze wet de staat van en voor Joden, de overige burgers worden daarbij niet genoemd.
- Er is de wond van achterstelling en dagelijkse vernederingen op de Westbank. Het is de wond van bezetting, landonteigeningen en beperkingen in mobiliteit en toegang tot grondstoffen. Bij de checkpoints wordt agressie en discriminatie ervaren. Het leven op de Westelijke Jordaanoever wordt als bezetting gezien, wat het gezien internationaal recht ook is. De wirwar aan A, B, en C-gebieden maakt een onoverzichtelijke lappendeken van het gebied waarop Palestijnen aanspraak maken. Er wordt op de Westbank een dagelijkse bedreiging ervaren van de kant van Joodse kolonisten. In 2023 luidden Palestijnse kerkleiders de noodklok over de aanvallen van geweld richting christelijke geestelijken en gebouwen (kerken, kloosters,

⁵¹<https://www.change.org/p/an-open-letter-from-palestinian-christians-to-western-church-leaders-and-theologians>

⁵² <https://www.change.org/p/open-letter-to-palestinian-christians-from-christians-in-canada>

begraafplaatsen) door extremistische Joodse kolonisten. In Israël zelf worden christenen door ultra-orthodoxe Joden bespuwd en vernederd.⁵³

- Er is de wond van falend Palestijns leiderschap, corruptie, toenemend extremisme en wapengeweld. Ook zijn er spanningen rond het als christelijke minderheid te leven te midden van een moslimmeerderheid.
- Er is de recente wond van de oorlog tussen Israël en Hamas en de verwoestende gevolgen die dit heeft op Gaza, de Palestijnse burgers en de infrastructuur. Gaza wordt al jarenlang door hen gezien als een 'openluchtgevangenis' waar twee miljoen mensen opgesloten zitten zonder enig perspectief. De recente oorlog en de aanhoudende bombardementen verwoesten vele levens en maakt van het leven en samen leven een hopeloze en uitzichtloze situatie. Het heeft ook zijn weerslag op Palestijnen en Palestijnse christenen in de hele regio. Van onze Palestijns-christelijke partners horen we hun boosheid en verzet over alle verwoesting en ontmenselijking, angst voor wat komen gaat, en een schreeuw om recht.⁵⁴
- Er is de wond van de moedeloosheid over de houding van de kerken en het gevoel aan het lot overgelaten te worden. Palestijnse christenen zouden willen dat kerken zich duidelijker zouden uitspreken om het voor hen op te nemen. Sommigen willen verder gaan en willen een veroordeling van het handelen van de regering en het leger van Israël. Met mensenrechtenorganisaties als Human Rights Watch en Amnesty International willen sommigen dat Israël als apartheidsstaat benoemd wordt en ook dat de kerken zich daarachter scharen.⁵⁵
- Er is de wond van de Nakba. Tussen 1947 en 1949 moesten als gevolg van de aanvalsoorlog van de omringende Arabische landen op de zich vormende staat Israël, en de militaire confrontaties die dit met zich meebracht, ruim 700.000 Palestijnen uit hun dorpen vluchten of werden zij verdreven (de historische visies hierop verschillen sterk). In deze periode kwam het tot de vorming van de staat Israël. De gebeurtenissen bereikten een climax in de Arabisch-Israëliëse Oorlog van 1948. Deze periode wordt vanuit Palestijns perspectief de 'Nakba' (ramp of catastrofe) genoemd, die jaarlijks op 15 mei wordt herdacht. De Nakba is het Palestijnse verhaal

⁵³ Zie Trouw van 9 februari 2024: 'Waarom ultra-orthodoxe joden in Jeruzalem christenen bespugen': 'Het pesten en weren van christenen past in een lange traditie van strijd om het land', zegt Wallet. 'De grootste grondbezitters in Israël zijn de historische kerken en kloosters, van onder andere rooms-katholieken en Armeens-orthodoxen. Dat willen groepen binnen de kolonisten en de ultra-orthodoxe Joden veranderen.'

⁵⁴ Op 23 januari 2024 werd door Kairos Sabeel Nederland een petitie aan het moderamen overhandigd, waarin ondermeer werd opgeroepen tot een staakt-het-vuren. Zie: <https://protestantsekerk.nl/nieuws/protestantse-kerk-onderstreept-belang-van-rechtvaardige-vrede-voor-joden-en-palestijnen/>

⁵⁵ Naast het al eerder genoemde rapport van Amnesty International kan gewezen worden op het rapport van Human Rights Watch van 27 april 2021: *A Threshold Crossed Israeli Authorities and the Crimes of Apartheid and Persecution*.

en het narratief geworden voor de dagelijkse ervaring van uitsluiting, verdrijving, onrecht en bezetting.

- Daarnaast zijn er andere wonden die meer uitleg en nadere toelichting vergen. Zoals de wond van het koloniale verleden (de schuld van het Westen). En de wond van de 'white supremacy'. Arabieren voelen zich achtergesteld door het Westen: "onze doden doen er voor jullie niet toe".

Ook de Palestijnse(-christelijke) gemeenschappen willen niet gereduceerd worden tot deze geschiedenis van pijn en wonden. Ook bij hen zijn er veerkrachtige leefgemeenschappen en kerkelijke gemeenschappen. Bij Palestijnse christenen en anderen (onder wie ook vele joden) is er het diepe verlangen naar een samenleving waarin met waardigheid en in veiligheid gewoond en geleefd kan worden. Er is in Palestina een schreeuw om recht op een eigen staat en eigen land.

5.5. Schreeuw om gehoord te worden, schreeuw om recht

Deze schreeuw horen wij zowel van Joodse als van Palestijns-christelijke zijde, op heel verschillende manieren. De ene schreeuw is niet te vergelijken met de andere, de ene schreeuw komt ook niet in mindering op de andere. Zeker na 7 oktober 2023 lopen de ervaringen zeer sterk uiteen. Van Joodse zijde kan men zich niet gezien en erkend voelen in het lijden dat terrorisme, uitsluiting door de wereldgemeenschap vanwege het handelen van Israël en toenemend antisemitisme teweeg brengen. Soms willen zij gewoon met rust gelaten worden.

Van Palestijns-christelijke zijde is er een duidelijke schreeuw om recht, een boodschap die zij rechtstreeks sturen naar de wereldkerk. In 2009 werd het Palestijnse Kairosdocument uitgebracht, een schreeuw om recht vanuit het hart van het Palestijnse lijden.⁵⁶ Daarin wordt westerse kerken een spiegel voorgehouden. Verschillende dingen worden gevraagd. Allereerst dat Westerse kerken zich serieus verdiepen in het leven en lijden van Palestijnen. Vervolgens dat de eigen theologie, en zeker ook de Israëltheologie, kritisch wordt bevraagd: in hoeverre heeft zij bijgedragen aan het dagelijkse onrecht. Er is tevens een oproep om dit onrecht te stoppen en alles in het werk te stellen voor een samenleving waarin iedereen in vrede en veiligheid kan wonen.

In een heel andere recente bijdrage verkent Sabeel wat antisemitisme is in de context van het leven in Israël en Palestina. Heel duidelijk wordt in de eigen spiegel gekeken en wordt antisemitisme in de Palestijnse gemeenschappen en de Arabische wereld benoemd. Er is

⁵⁶ De Nederlandse vertaling van het Kairosdocument werd op 22 december 2019 gepresenteerd in de Domkerk in Utrecht en aangeboden aan verschillende kerkelijke vertegenwoordigers en leiders, onder wie scriba Arjan Plaisier, die daarbij ook een toespraak hield.

ook een verkenning van wat zionisme is en hoe het uitwerkt. Ook dit rapport schreeuwt om recht, voor Palestijnen én Joden.⁵⁷

5.6. Moed om wonden te (h)erkennen

Het vraagt moed om de wonden van onze wereld onder ogen te zien en ze aan te raken met geloof, een christelijk geloof dat door die aanraking zelf getekend en gewond raakt. Het beeld van de wonden aanraken komt uit het Evangelie naar Johannes (20: 24-29). Het moet uiteraard niet letterlijk genomen worden, het gaat om zien en erkennen. In zowel de joods-christelijke relaties als de relaties met Palestijnse christenen komen schrijnende wonden naar boven. Als kerk zijn we geroepen om deze wonden onder ogen te zien, en daarbij ook de eigen rol van de kerk en de eigen wonden onder ogen te zien. Samen leven en vieren met verschil is leeg en nietszeggend als de pijn en de trauma's niet benoemd kunnen worden.

Wonden hebben met onrecht te maken. De Bijbelse verhalen en teksten leggen tal van onrechtvaardige situaties bloot. God zelf is vertoornd over het onrecht, en de profeten leggen de vinger bij godsdienstig, sociaal en politiek onrecht. Als Jezus spreekt over het Koninkrijk van God heeft hij het ook over hoe onrecht omgevormd kan worden, hoe mensen tot hun recht kunnen komen voor het aangezicht van God. Bij het concreet benoemen van onrecht gaat het om ruimte bieden aan gevoelens van angst, woede, teleurstelling en verdriet. Bij de ander, maar ook bij onszelf. We zullen in de spiegel moeten kijken en onze eigen wonden bezien. En de wonden die de kerk zelf heeft aangebracht (antisemitisme, voorbij lopen aan Palestijnse christenen, niet erkennen van de wonden van de ander).

Mensen kunnen niet gereduceerd worden tot hun wonden en trauma's. Het lichaam is meer dan de wonden. De opgestane Jezus met zichtbare wonden laat zien dat er veerkracht en nieuw leven mogelijk is. Zo kan geleerd worden van de veerkracht en geestkracht van mensen, in soms onmogelijke situaties. Hoe gekwetst en kwetsbaar ook, mensen kunnen opstaan en het leven met kracht omarmen en zich verzetten tegen wat kleineert. Tegelijkertijd spelen de trauma's tot vandaag de dag een rol bij wie het treft, en gaan ze door generaties heen. Als kerk past hier kwetsbare bescheidenheid, onderscheidingsvermogen, zelfkennis, luistervaardigheid én vrijmoedigheid en lef: de durf om onrecht te benoemen en op te komen voor wie geslagen wordt.

5.7. Kijken in de eigen spiegel: wonden bij onszelf en wonden die wij toebrengen

Deze wonden raken ook wonden bij onszelf. Het doet ons kijken in de eigen spiegel. Wat was/is onze eigen rol? Wat zijn onze eigen wonden? Welke wonden hebben wij toegebracht? Dat confronteert ons ook met ons eigen onvermogen en ongemak. Sommige dingen hadden we beter moeten doen, sommige stappen hebben we nagelaten, soms weten we niet goed hoe te handelen, soms worden we heen en weer geslingerd tussen verschillende belangen

⁵⁷ *This is where we stand. A Sabeel Reflection on Antisemitism*, Sabeel Ecumenical Liberation Center, 2022.

en verlangens. En, ook dat moet gezegd worden, soms zijn we zelf schuldig aan de wonden en trauma's van zowel Joden als Palestijnen, onder wie Palestijnse christenen.

We moeten goed weten waar we vandaan komen en welke schuldbeladen geschiedenis we hebben met de joodse gemeenschappen in Nederland. We moeten goed beseft hebben van de anti-joodse exegeses en liturgische praktijken in onze eigen kerkelijke tradities. In haar Verklaring *Erkenning en Verantwoordelijkheid. Over erkenning van schuld en onze verantwoordelijkheid* uit 2020 heeft de Protestantse Kerk haar schuld beleden t.a.v. het Joodse gemeenschap in Nederland en daarbij de intentie uitgesproken 'alles te doen wat mogelijk is om de joods-christelijke relaties verder uit te laten groeien tot een diepe vriendschap van twee gelijkwaardige partners, onder andere verbonden in de strijd tegen het hedendaagse antisemitisme'. Eerder al heeft de Protestantse Kerk afstand genomen van de anti-joodse uitspraken van Luther (11 april 2016). Er was het gezamenlijk signaal van de Protestantse Kerk en de Rooms-Katholieke Kerk tegen antisemitisme (28 juni 2019) en een Protestants perspectief over 'Antisemitisme is zonde' (2020) en de Synodale verklaring tegen antisemitisme (2023).⁵⁸ Het blijft van groot belang om antisemitisme concreet te benoemen, te onthullen en aan de kaak te stellen. En daarbij iedere vorm van antisemitisme tegen te gaan, ook die in de eigen theologie, liturgie, catechese en bijbeluitleg. Hierbij kunnen de *Twaalf punten van Berlijn, oproepen aan christenen en joden* van de International Council of Christians and Jews behulpzaam zijn. En bij dit alles te blijven investeren in joods-christelijke relaties.

Ook moeten we goed onder ogen zien hoe onze relatie met Palestijnse christenen is geweest en hoe die nu is. Er is wantrouwen tegen westerse superioriteitsgevoelens. Zij willen serieus genomen worden, op basis van gelijkwaardigheid ('We don't want your charity'). Al vele tientallen jaren zijn er vanuit de Protestantse Kerk/Kerk in Actie partnerrelaties met Palestijnse christenen. Met enige regelmaat verschijnen daarover berichten op de website. Het is van belang om als kerk hun pijn, wonden én vitaliteit te horen, te erkennen, er stem aan te geven en te zoeken naar wat verbindt en helend is.⁵⁹ Hebben we te vaak weggekeken van het leed van Palestijnen? Ook is het belangrijk om meer inzicht te geven in het bestaan van Palestijns-christelijke en andere christelijke gemeenschappen in het Midden-Oosten.

Dit proces van in de spiegel kijken zal ook emoties bij onszelf oproepen. 'Emotie' is geen oppervlakkig woord. Het komt van het Latijnse *emovere*, dat verwijst naar beweging, in beweging komen door iets wat je ten diepste raakt. Met dit ongemak zullen we het moeten zien uit te houden. We moeten het niet uit de weg willen gaan, maar er juist ruimte voor bieden. Ook bij onze eigen wonden en emoties moeten we leren stilstaan.

⁵⁸ Wat betreft de laatste verklaring:

<https://protestantsekerk.nl/nieuws/generale-synode-spreekt-zich-uit-tegen-antisemitisme/>

⁵⁹ Zoals bij de gewelddadige aanval door Palestijnse moslims op Daoud en Daher Nasser, Tent of Nations (3 februari 2022).

Kortom: we moeten ons verhouden tot de eigen theologie en geschiedenis en de ontsprongen, en ervan leren hoe deze verwondingen geheeld kunnen worden. En ook zullen we de neutraliteit voorbij moeten durven gaan. Dat houdt in dat we onrecht van welke zijde ook concreet durven te benoemen. Het is daarbij belangrijk om concrete verhalen te delen van Palestijnse christenen en andere christenen en joden, verhalen die ook een appel op ons doen.

VI SAMENWERKEN OM HET LEVEN TE HELEN

In deze paragraaf willen we na de voorgaande verkenningen van uitgangspunten, theologische en existentiële vragen en het benoemen van wonden, concretere stappen zetten. We zoeken naar wat helend en verbindend is.

6.1. Ombuigen van onrecht naar hoop en toekomst

De profeet Jesaja spreekt in een indrukwekkende profetie over rechtvaardige koningen en leiders die volgens het recht zullen leiden. Hij schetst ook het tegendeel. Dat alles heeft gevolgen voor gewone mensen en voor het land. Alles vervalst, als het land niet goed geleid wordt.

Zo zal het blijven totdat van boven
een geest over ons wordt uitgegoten.
Dan zal de woestijn een boomgaard worden,
een boomgaard die is als een woud.
Het recht zal zich vestigen in de woestijn,
gerechtigheid wonen in de boomgaard.
Dan zal gerechtigheid vrede stichten,
ze brengt rust en vertrouwen voor altijd.
(Jesaja 32:16-17)

De Jesaja-tekst schetst het visioen dat het volk Israël zal wonen in een oase van vrede, een veilige woonplaats, een oord van rust en zorgeloosheid, en dat het woud van de vijand door hagel zal worden geteisterd. Het wonen in het land wordt hier verbonden met de noties van recht en gerechtigheid, en met vrede. En met de Geest van God. De scheppende en stuwende kracht van Gods Geest (Missio Dei) brengt een nieuwe werkelijkheid tot stand.

Deze ene bijbeltekst kan totaal verschillend gelezen worden vanuit diverse contexten. Een joodse lezing ('deze tekst gaat over ons') kan anders zijn dan een christelijke vanuit de Nederlandse context ('wij lezen mee met het Joodse volk en deze tekst kunnen we ook op onszelf betrekken'). Een Palestijns-christelijke lezing kan de vinger leggen bij de noties van recht en gerechtigheid en kan deze tekst ook op het Palestijnse volk betrekken ('ook wij wonen in het land en ook over ons kan de geest uitgegoten worden'). De ene juiste lezing

bestaat niet, al is het ook niet om het even. De bijbeltekst nodigt ons uit, Joden en christenen, om het gesprek met elkaar aan te gaan wat teksten als deze in het licht van Gods Koninkrijk betekenen. Over wie gaat het hier? Kun je deze tekst op jezelf betrekken? Wat is recht in de context waarin je leeft? Aan wie moet gerechtigheid geschieden? Wat zegt dit over onze leiders? Wat moet er gebeuren zodat er oases van vrede ontstaan?

6.2. Zoeken naar wat helend en verbindend is

Zoals deze notitie heeft laten zien, is dit geen vrijblijvend gesprek. Met gesprek bedoelen we ontmoetingen op verschillende manieren. Het is een diep en soms pijnlijk confronterende ontmoeting, die veel wonden blootlegt. En die de vraag oproept: hoe nu verder?

In het licht van het voorgaande gaat het hierbij om het ombuigen van onrecht naar hoop en toekomst, om het erkennen van wonden als begin van een proces van heling en verbinding. Deze 'grote' woorden dienen een concrete vertaling te krijgen. De kerk zal verder in beweging moeten komen om een zoektocht te beginnen en voort te zetten (we beginnen immers niet bij nul) naar wat helend en verbindend is. En dat is niet eenvoudig. Want wat helend is voor de een, kan verontrustend zijn voor de ander. Wanneer concreet onrecht benoemd wordt bij de een, kan de ander daarover boos worden. Wanneer je als kerk betekenisvolle relaties wil onderhouden met zowel joden als Palestijnse christenen, dan gaat het schuren en botsen, intern en extern. De keuze voor de een kan als verraad van de ander worden gezien, en omgekeerd.

6.3. Actief en contemplatief: Gods Geest in beweging

Voordat we besluiten met een stappenplan, willen we eerst nog een pas op de plaats maken. We kunnen vrij direct in de actiemodus schieten (of juist daarvan afzien). In de geestelijke weg (of de weg van de spiritualiteit) speelt het begrippenpaar actief en contemplatief een grote rol. Vaak wordt dit tegen elkaar uitgespeeld of wordt het gezien als een tegenstelling. Ten onrechte. De actieve en de contemplatieve weg veronderstellen en versterken elkaar. Martha (de krachtige diaconale hand, inzet voor recht en gerechtigheid) en Maria (biddend en luisterend er zijn, oecumenisch verbonden) horen bij elkaar, beide zijn nodig. Anders gezegd: het profetische spreken en handelen van de kerk gaan samen op met het zijn van een biddende gemeenschap. De kerk kan krachtig aanwezig zijn vanuit een open ontvangende houding, open en ontvankelijk voor Gods Geest.

We zijn deze notitie begonnen met het gebed om de komst van Gods Koninkrijk. Van daaruit kunnen de wonden van Christus zichtbaar worden. We worden meegenomen in de beweging van Gods Geest, die helend en verbindend werkt in de hele schepping.

6.4. Stappenplan

Welke stappen zouden we kunnen zetten en moeten gezet worden? Als er tekenen van Gods Koninkrijk zichtbaar worden in onze wereld, welke kleine bijdragen kunnen wij als kerk dan geven? In het vervolg schetsen we enkele stappen in een stappenplan.

Stap 1: Uithouden in de spanning, leren omgaan met polarisatie

In het Israelisch-Palestijnse conflict wordt de kerk van twee kanten met grote stelligheid, voorzien van theologische argumenten of begrippen, opgeroepen te kiezen. Vanuit oprechte compassie met Israël enerzijds of Palestijnse christenen anderzijds, dreigen er kampen te ontstaan die vaak elkaars taal niet meer spreken, die vaak ook niet meer naar elkaar luisteren en waar tussen eigenlijk ook geen gesprek meer mogelijk is. Daarbij dreigt het gevaar dat er een middenveld ontstaat dat verward toekijkt en uiteindelijk in een soort onverschilligheid berust.

Het is belangrijk om het uit te houden in de spanning van de verschillende roepingen - die van het gestalte geven aan de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël, de oecumenische roeping om gemeenschap en samenwerking te zoeken met Palestijnse en andere christenen, en de diaconale roeping. Uithouden is een spirituele, geestelijke kwaliteit die geoefend kan worden. Het is ook een oefening om om te gaan met de diepgaande polarisatie rond dit onderwerp.

In de omgang met de diepgaande polarisatie rond dit én andere onderwerpen kunnen we elkaar van dienst zijn, om initiatieven te ondersteunen die gericht zijn op verzoening, ontmoeting en begrip. Er zullen handreikingen voor gemeenten ontwikkeld moeten worden om dit te leren en te oefenen.

Stap 2: Bidden om vrede voor Jeruzalem

Eerder is Psalm 122 geciteerd: 'Vraag om vrede voor Jeruzalem'. Dat is iets wat Joden en christenen samen kan brengen, maar ook diep kan verdelen. Bidden om vrede voor Jeruzalem betreft al haar inwoners, Joods, Palestijns en anderen. Het

gebed is niet de plaats om standpunten in te nemen, maar is gericht op lofprijzing, dankzegging en voorbede. Er zal meer aandacht gegeven moeten worden aan het gebed, als handreiking aan de gemeenten.

Stap 3: Bezinning en heroriëntatie op theologische en existentiële vragen vanuit de joods-christelijke ontmoeting

In de komende jaren willen we de bezinning en heroriëntatie op vragen rond de verhouding van de kerk met het jodendom een nieuwe impuls geven. Wat nodig is, is een diepgaande bezinning op de eigen rol van de theologie en de kerk ten aanzien van het joodse volk en het jodendom. Wat betekent het dat het christelijk geloof joodse wortels heeft en wat zegt dit over hedendaagse verhoudingen met het jodendom? Dat gesprek hierover kan niet in het luchtledige gevoerd worden: theologie heeft ook altijd met context te maken. Dat betekent dat we in de eigen spiegel moeten durven kijken en pijnlijke vragen onder ogen durven zien. Een diepgaande reflectie is nodig waarom de kerk slingerbewegingen heeft gemaakt, tussen antijudaïsme en filosemitisme en wat dit heeft betekend voor andere relaties. Dit gesprek willen we voeren op verschillende niveaus (lokaal kerkelijk, landelijk, universitair, met Joodse gesprekspartners en anderen). Dit alles met het oog op de gemeente.

Stap 4: Bezinning en heroriëntatie op vragen rond recht en gerechtigheid

Parallel aan de vorige stap willen we de bezinning op de verschillende benaderingen rond recht en gerechtigheid eveneens een nieuwe impuls geven op verschillende niveaus (lokaal kerkelijk, landelijk, universitair, met Joodse en Palestijns-christelijke gesprekspartners en anderen). Ook dit met het oog op de gemeenten. In deze bezinning willen we tevens in de eigen spiegel kijken en onszelf indringende vragen stellen. In hoeverre hebben onze theologische visies bijgedragen aan onrecht, zowel ten aanzien van Joden als ten aanzien van Palestijnse christenen? Hoe verhoudt theologie zich tot internationaal recht en mensenrechten en wat betekent dit voor onze visie, uitspraken en daden?

Stap 5: Beter samenwerken met en communicatie over onze (gespreks)partners

Vaak is in de afgelopen jaren helemaal niet zo duidelijk gemaakt aan de breedte van de kerk wie landelijk onze gesprekspartners zijn en met wie partnerschappen zijn aangegaan en waarom. Dat moet beter. In Israël en Palestina is Kerk in Actie partnerschappen aangegaan zowel vanuit een diaconale als oecumenische insteek. Verkend kan worden of er vanuit Kerk en Israël partnerschappen aangegaan kunnen worden met Joodse instellingen met als focus de joods-christelijke dialoog en de ontmoeting met het levende jodendom. Partnerschap betekent tevens dat er tweezijdigheid is op basis van gelijkwaardigheid. Over en weer kan er dus een betrokken en kritische dialoog zijn. De vragen van Joodse en Palestijns-christelijke zijde m.b.t. erkenning en recht, dienen we tot ons door te laten dringen.

Stap 6: Opkomen voor onze Joodse gesprekspartners en de Joodse gemeenschap

Het is belangrijk en ook een roeping van de kerk om naast de Joodse gemeenschap in Nederland te staan, en zeker in tijden waarin deze gemeenschap onder druk staat vanwege antisemitische bedreigingen of aanslagen. Dat is de kerk aan zichzelf verplicht, vanwege theologie, geschiedenis en context. De kerk moet een betrouwbare partner zijn. Als betrouwbare partner moet je ook een kritische dialoog met elkaar kunnen voeren en elkaar wederzijds kunnen bevragen. Daarbij is het belangrijk om samen met de Joodse gemeenschap samenwerking te zoeken met andere bondgenoten in Nederland tegen antisemitisme, islamofobie en racisme, en tegen de toenemende polarisatie. Voor een samenleving waarin veiligheid en ruimte voor iedereen is.

Stap 7: Opkomen voor onze Palestijns-christelijke partners

Het is eveneens belangrijk en ook een roeping van de kerk om naast Palestijnse christenen te staan, en zeker in tijden waarin deze onder druk komen te staan en waar hun rechten worden geschonden door achterstelling, vernedering en bezetting. De kerk moet ook voor hen een betrouwbare partner zijn. Dat betekent allereerst dat hun stem gehoord moet worden, en dat hun roep om recht erkenning moet krijgen. De contouren van het Koninkrijk van God worden zichtbaar in het recht doen aan de slachtoffers van onrecht. Daarbij mag de kerk zich niet verschuilen achter wollige woorden. Het moet ook mogelijk blijven om een kritische dialoog te blijven voeren. Daarnaast moet er een stimulans komen vanuit onze kerk om bij reizen naar het Heilige Land ook ontmoetingen te hebben met lokale christelijke gemeenten. Niet alleen de dode stenen van de imposante gebouwen en kerken, maar ook de levende stenen van de gemeenschappen zijn het bezoeken waard.

Stap 8: Publiek spreken

In sommige situaties moet Protestantse Kerk duidelijk en onomwonden kunnen spreken:

- daar waar er sprake is van mensenrechtenschendingen;
- daar waar er sprake is van terrorisme en aanslagen;
- daar waar mensen zich bedreigd voelen en er geen veilige omgeving is;
- daar waar er sprake is van bezetting en verdrukking;
- daar waar recht en gerechtigheid met voeten wordt getreden.

Dit alles vraagt om een concrete toepassing en vertaling, wat het spannend maakt. Want in de afgelopen jaren is de Protestantse Kerk van verschillende kanten opgeroepen om zich scherp uit te spreken tegen antisemitisme en jodenhaat, moslimhaat en islamofobie, terreur en terroristische aanslagen, bezetting en apartheid, mensenrechtenschendingen, wapenleveranties enz. Hierover moet het gesprek gevoerd worden, zowel intern binnen de kerk als samen met andere kerken en de Raad van Kerken: wanneer spreek je je wel of niet uit? Nadruk ligt op luisteren en gebed. Spreken zal dan ook van hieruit moeten opkomen. Bij dit alles moet een duidelijk richtsnoer het lijden van de ander zijn. Ook al kan het

verdeeldheid oproepen binnen de kerk, er zijn situaties waarin de kerk zich moet uiten in de publieke ruimte. Dat brengt de roeping van de kerk met zich mee, vanuit de inspiratie van Tora, profeten en evangelie.

Dit vraagt om het aangaan van een langer proces in de komende jaren, waar moed voor nodig is én kwetsbaarheid. Het is een proces waarin we op bepaalde momenten vooral stil zullen zijn, moeten luisteren, moeten erkennen dat we vaak verlegen zijn en zoeken naar een antwoord. We laten de rauwe werkelijkheid binnenkomen, met alle ongemak van dien. We kunnen ons niet verschuilen achter mooie woorden. Vanuit deze houding van kwetsbaarheid en vrijmoedigheid mag vervolgens ook weer ruimte ontstaan voor dat wat werkelijk van waarde is voor ons als kerk: de waarden van het Koninkrijk van God. In die ruimte is beweging mogelijk. We zijn immers met elkaar onderweg als pelgrims. We staan niet stil. We spreken ons uit of komen in actie wanneer we zien dat de schepping onrecht wordt aangedaan. Tegelijkertijd zijn we ook leerlingen, die altijd weer moeten bijleren. Een belangrijk leerpunt is om ons te oefenen in het bezigen van niet-polariserende taal en terminologie, die geen ander doel dienen dan die van de controverse. Daarom blijft het zo van belang dat we ons steeds weer spiegelen aan dat wat God voor ogen heeft met zijn mensen en met de hele schepping. Daar hebben we elkaar als joden en christenen voor nodig. Leven vanuit het Koninkrijk van God als pelgrims onderweg.